

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Művészettudományi Intézet

Művészettörténet Tanszék

MA SZAKDOLGOZAT

Marosszentanna középkori templomának falképei

Finy Heidi Marietta

Művészettörténet

Témavezető: Szakács Béla Zsolt

2014, Budapest

Tartalomjegyzék:

1. Bevezetés	3
1.1. Az erdélyi falkép-kutatás helyzete	3
1.2. A templommal foglalkozó szakirodalom áttekintése; a választott téma megindokolása, a dolgozat célkitűzése	6
2. A templomépület és berendezésének leírása	10
3. A falképek aktuális állapotának leírása	13
3.1. A szentély falképei	13
3.2. A diadalív falképei	16
3.3. A templomhajó falképei	19
3.4. A templom külső falán lévő falkép	22
4. A meglévő ikonográfiai program áttekintése és a hiányzó anyag kérdése, rekonstrukciós kísérletek	22
5. A falképek megtalálása és kibontása, a templom 20. századi helyreállítása	29
6. Az 1999-2005 közötti restaurálás	37
7. Stílári és technikai megfigyelések; a szakirodalom állásfoglalása	38
8. Az adatok történelembe ágyazása	44
8.1. Történeti adatok	44
8.2. A datálás és a megrendelő személyének kérdése	44
9. Összegzés, kitekintés	46
Bibliográfia	48
Függelék	53
Képjegyzék	103
Képek	

„Nem tehetek róla; de az a furcsa természetem van, hogy az akármily hiányosan ledörzsölt írást többre becsülöm, mint a tudósan appretírozott és szépítő rajzolók által jellegéből kivetkőztetett metszetet, és ha a világ legnagyobb tekintélye is ír valamit, ha lehet, a kérdéses tárgyat magam is szeretném látni, nem mintha tán mindig jobbat tudnék mondani, vagy benne újabbat fölfedezni, hanem, hogy mások után tanulhassak, és oly tekintélyek után indulva helyesen ítélhessenek. Ezt tán el lehet nézni oly embernél, kinek az a gyengéje, hogy saját szemeivel szeret látni.”¹

(Rómer Flóris)

¹ RÓMER Flóris: Nyílt levélre nyílt válasz. In: Idők Tanúja 4. (1863. febr. 23.)

1. Bevezetés

1.1. Az erdélyi falkép-kutatás helyzete

A 19-20. század folyamán Magyarország területén belül számos református kézen lévő templomban került elő falkép a mészréteg alól. Néhányukat az időjárás, néhányukat a kíváncsiság hozta felszínre. Már a magyar műemlékvédelem indulásánál, az első szétküldött kérdőíveken is külön kitértek a díszítőművészet ezen műfajára. A helyi tanítók az amatőrök lelkesedésével tudósították a Műemlékek Országos Bizottságát (továbbiakban MOB), ha falképet találtak vagy sejteni véltek a fehér meszelés alatt. Ilyenkor a MOB szemlére kiküldött emberei mérték fel az állapotokat, bontották ki sok esetben a falképeket, valamint készítettek – ma már műalkotás számba menő – akvarellmásolatokat az egyes jelenetekről. Jó néhány esetben csak ezen munkák alapján nyerhetünk képet az elpusztult falképek egykori kinézetéről. Mindez megkövetelte a másolatok pontosságát, hitelességét – mely felől újra és újra meggyőződhet a kutató a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (továbbiakban Forster Központ) Tervtárának egy-egy lapja fölé hajolva. Precizitásuk nagymértékben segíti mind a restaurátorok, mind a művészettörténészek munkáját a régebbi beavatkozások mértékének megállapításában, ebből kifolyólag stíluskritikai kérdések tisztázásában is.

Erdélyben a középkori falképek külön csoportot képeznek, azonban nagyon sokáig szinte ismeretlen területként élt a művészettörténészek között. Rómer Flóris 1874-es munkájában² – mely első volt a hazai falkép-monográfiák között – csak alig néhány erdélyi emlékre tér ki. Ez érthető is, hiszen nagyrészüket ekkor még feltáratlanul lappangott a mészréteg alatt. Az 1880-as évek környékén fellépő Huszka József, majd nem sokkal azután Gróh István munkássága sokat változtatott a helyzeten. Az általuk kibontott és lemásolt falképek megmutatták a korszak művészettörténészeinek, hogy a szinte elfeledett meseország mennyi kincset rejt – és rejthet még ma is – magában.

„E freskók közül ma még keveset ismerünk. Alapos a gyanú, hogy a mészréteg alatt gondos kutatás és lefejtés után számos templomban előbukkannának a falfestmények. Sajnos a meglévő emlékek is úgyszólván teljes egészükben feldolgozatlanok. Pedig vizsgálatuk művészettörténeti tanúságok mellett bőséges művelődéstörténeti eredményekkel is kecsegtet. (...) Székelyföldön a falfestés nagy

² RÓMER Flóris: Régi falképek Magyarországon. Budapest, 1874.

*kedveltségnek örvendett és erdélyi viszonylatban is magas színvonalat ért el. Ezért fokozottan sürgős és igen szép eredményeket ígérő feladat, hogy műtörténeti kutatásunk e fajta emlékeinket mielőbb és minél alaposabban feltárja és feldolgozza” – írja Entz Géza 1943-ban.*³

E sorok megírása óta mind a falkép-, mind az erdélyi falkép-kutatás nagyot lépett előre. A téma alapszakirodalmi Radocsay Dénes nevéhez fűződnek. 1954-es munkája⁴ az első és a mai napig egyedülálló összefoglaló könyv, mely a középkori Magyarország falképeivel foglalkozik. Történeti fejezeteiben a romanikától a 15. századig szólnak, melyet betűrendes katalógus követ, amit egy 132 táblából álló fényképsorozat tesz teljessé. A képek – annak ellenére, hogy fekete-fehérek, ami az adott művészeti ág tanulmányozásához nem a legcélszerűbb – rendkívül jó minőségűek, ilyen módon jól használhatóak.

Radocsay második munkája⁵ 23 évvel később jelent meg. A történeti részt itt már színes táblák követik, majd egy – az előző munkánál lényegesen szerényebb – adattárban találjuk meg a korszak legjelentősebb alkotásait, néhány fekete-fehér kép kíséretében. Mindkét kötet nagy hangsúlyt fektet az addig ismert erdélyi anyag bemutatására is.

Napjainkban évről évre újabb falképek kerülnek felszínre. A 2008-as esztendő igencsak előrébb mozdította az erdélyi falképekkel kapcsolatos szakirodalom helyzetét. A Teleki László Alapítvány kiadásában *Középkori falképek Erdélyben* címmel megjelent Jékely Zsombor és Kiss Lóránd közös munkája,⁶ melybe azon templomok kerültek bele, melyek falképeinek restaurálását az alapítvány támogatta. A könyvben szereplő huszonnégy templomról egy-két oldalas rövid összefoglalást, a feltárások rövid ismertetését és gazdag illusztrációs anyagot találunk, beleértve a falképekről készült 19-20. századi akvarell-másolatokat is. A fényképek a 2000-es évek elejéről valók, így hiteles képet kaphatunk a falképek jelenlegi állapotáról.

³ ENTZ Géza: *A középkori székely művészet kérdései.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 162. szám). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum- Egyesület, 1943, paginálatlan.

⁴ RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei.* Budapest, Akadémiai, 1954.

⁵ RADOCSAY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon.* Budapest, Corvina, 1977.

⁶ JÉKELY Zsombor – KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008.

Ennek az évnek másik jelentős szakirodalma a János Mihály által írt *Színek és legendák*,⁷ mely az erdélyi falképek kutatástörténetéről tartalmaz tanulmányokat – különös tekintettel Huszka József munkásságát bemutatva –, értékes képanyaggal és jegyzékekkel kiegészítve.

Román részről a 20. század második felében kapott lendületet a falfestészettel foglalkozó szakirodalom, melyek közül csak néhányat említek most meg. Elsőként ki kell emeljük Vasile Drăguț nevét. *Pictura murală din Transilvania* című 1970-es munkája⁸ a XIV. és XV. század között készült néhány falképet tárgyalja. Két évvel később a *Pagini de veche artă românească II.* című kötetben *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania* címmel jelent meg tanulmánya⁹ bőséges képanyaggal és a végén egy ikonográfiai lexikkal. Az újabb irodalomból Dana Jenei nevét kell megemlítenünk, aki *Gothic Mural Painting in Transylvania* című könyvében¹⁰ rövid összefoglalásokban ismerteti az adott emlékeket.

1.2. A templommal foglalkozó szakirodalom áttekintése; a választott téma megindokolása, a dolgozat célkitűzése

Marosszentanna középkori templomára sokan sok helyen hivatkoztak már. A 19. század második felében kezdtek fellendülni, váltak egyre népszerűvé a leírások, területek, városok, falvak ismertetései. Sok ekkor született munka képezi – esetünkben is – a mai művészeti írások alapját. Orbán Balázs 1868-ban napvilágot látott munkája a Székelyföld egyik legfontosabb szakirodalma, melyhez Orbán újabb jegyzeteinek gondozott kiadásai ugyancsak fontos kiegészítésekkel szolgálnak – Marosszentanna kapcsán különösen az esetleges megrendelői kör vizsgálatához nyújt értékes információkat.¹¹ Orbán az első, aki említi a szentélyben, a málló mészréteg alól előkerült falképeket.

⁷ JÁNÓ Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestés kutatástörténetéhez.*

Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, Székely Nemzeti Múzeum – Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2008.

⁸ DRĂGUȚ, Vasile: *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV).* București, 1970.

⁹ DRĂGUȚ, Vasile: *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania.* In: *Pagini de veche artă românească II.* 1972, 7-83.

¹⁰ JENEI, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania.* București, Noi Media Print, 2007.

¹¹ ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* Pest, 1868.

Ugyancsak ebben az időszakban kezdtek megjelenni a templom frissen felfedezett falképeiről szóló újságcikkek. Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár terve azt volt, hogy a milleniumi kiállításra egy falkép-másolatokat tartalmazó gyűjteményt hozzon létre. Az ehhez szükséges támogatásért Szalay Imréhez, a történelmi főcsoport igazgatójához fordult, mellékelve egy falkép-másolatot, mely történetesen a marosszentannai Utolsó ítélet-falképről készült.¹² A képek ekkor még nem kerültek teljesen feltárássra, Nemesnek másfél évvel később *Néhány székelyföldi freskóról* címmel jelent meg újságcikke a *Székely Hirlap*-ban.¹³ 1877-ben Dr. Ballagi Aladár már a középkori templomok között megemlíti a szentannait is.¹⁴

Ezt követően szinte 15 évig senki nem foglalkozott a kis falusi templommal, csak a várhegyi templom restaurálása kapcsán merült fel Farkas Jenő beszolgáló lelkészben a gondolat, hogy a MOB támogatását ennek a templomnak a felújítására is kikérje. A bizottság figyelmét azonban nem is az épület, sokkal inkább annak falképei keltették fel. 1911 és 1912 között lezajlott az épület felújítása és a falképek kibontása, lemásolása. A falképekről ekkor két rajz kíséretében a *Vasárnapi Ujság* hasábjain is beszámoltak *Hatszázéves freskóképek* címmel.¹⁵

Az első részletesebb leírást Ion D. Ștefănescu adta francia nyelvű munkájában, 1938-ban.¹⁶ Különösen a diadalíven megjelenő okos és balga szüzek ikonográfiája foglalkoztatta, a szentély egyik angyalában pedig magának a festőnek az arcvonásait vélte felfedezni, akit Giotto és tanítványai köréhez kötött.

A '40-es évektől kezdve a templom az erdélyi templomépítészetéről szóló összefoglaló munkákban, mint átalakított, a romanika és a gótika határán lévő templom kerül megemlítésre (Korompay 1942, Kováts J. 1942, Entz 1943, 1994, 1996).¹⁷

ORBÁN Balázs: *Kiegészítések a Székelyföld leírásához II. Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék.* Sepsiszentgyörgy, Charta, 2006.

¹² Nemes Ödön levelét továbbították a MOB-nak, akik a másolatot és Nemes feltételeit sem ítélte elég jónak, így a bizottság úgy döntött, hogy nem kívánják állandó másolóként alkalmazni, a másolatot visszaküldték neki – MOB 1895/58.

¹³ NEMES Ödön: *Néhány székelyföldi freskóról*. In: *Székely Hirlap*. 1896 (I), okt. 29, nov. 5.

¹⁴ Dr. BALLAGI Aladár: *Legrégibb műemlékeink a keresztyén korból. Századok*. 1877 (XI), 246.

¹⁵ TURNOWSKY Sándor: *Hatszázéves freskóképek*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1911 (34. évf. LVIII. szám), 685-686.

¹⁶ ȘTEFĂNESCU, Ion D.: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie*. Paris, 1938, 13-17, 19, 26, 27, 59, 70; 14, 15, PI.V. 1-2., PI.VI. 2., PL.VII. 2.

¹⁷ KOROMPAY Gy.: *Középkori eredetű református templomok és templomerődök*. Budapest, 1942, 61.

Balogh Jolán kezd el újra foglalkozni a templom harangjával, és az azon található domborművekkel kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy Mátyásnak egy itáliai kapcsolatokkal rendelkező budai bronzöntő műhelyében készülhettek.¹⁸

A '70-es években kapott erőre a román nyelvű, falkép-festészettel foglalkozó szakirodalom. Ekkor Vasile Drăguț többször is említi Marosszentannát,¹⁹ újabban pedig Jenei Dana szentelt könyvében egy kétoldalas rövid összefoglalást a témának.²⁰ A falképekről 2003-ban az említett írónak, Kiss Lórándnak és Pál Péternek közösen megjelent munkája újabb rövid összefoglalást nyújt a falképekről.²¹

Marosszentanna falképei amilyen csekély mennyiségben maradtak ránk, annál különlegesebb ikonográfiával rendelkeznek, így nem maradhatnak ki – legalább a megemlítés szintjéig – a korszak magyar összefoglaló (Marosi 1987)²² és a falfestészet témakörét tárgyaló munkáiból (Radocsay 1954).²³

2008-ban jelent meg Jékely Zsombornak és Kiss Lórándnak azon kötete, melybe a Teleki László Alapítvány által finanszírozott 1999 és 2005 között folyt restaurálás okán Marosszentanna is bekerült egy kétoldalas összefoglalás erejéig, terjedelmes képanyaggal.

KOVÁTS J. István: *Magyar református templomok*. Budapest, 1942, 159, 203.

ENTZ Géza, 1943, 7, 9.

ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1994, 62, 125.

ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1996, 203, 378; 397.

¹⁸ BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. kötet, Kolozsvár, 1943, 26-27, 43, 152, 338, 349, 356, 373; 32, 271.

BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. Budapest, 1955, 41.

BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. II. kötet, Budapest, 1966, 222.

¹⁹ DRĂGUȚ, 1970, 20, 21.

DRĂGUȚ, 1972, 24, 26, 44-45, 62, 63, 67, 74, 76, 79, 80; 41, 42, 43, 44.

²⁰ JENEI, Dana, 2007, 40, 53, 78-79, 121; 54, 78-79.

²¹ JENEI, Dana – KISS Lóránd – PÁL Petér: *Sântana de Mureș. Pictura murala a Bisericii Reformată*. In: *In memoriam Radu Popa: temeiuiri ale civilizației românești în context european*. Biblioteca Muzeului Bistrița Seria Historica 7. Szerk.: Daniela MARCU ISTRATE – Angel ISTRATE – Corneliu GAIU, Kolozsvár, 2003, 429-437.

²² *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987, 187, 189, 211, 216, 605-606.

²³ RADOCSAY, 1954, 55, 173.

Noha a szakirodalom régészeti, építészeti, falkép-festészeti és bronzművészeti szempontból is megemlékezik a település kis templomáról, nagyobb lélegzetvételű munka csak Szabó András 1988-as lelkészképző dolgozata²⁴ volt, és tudomásom szerint ez sem jelent meg nyomtatásban. Szabó dolgozatában foglalkozott a település, a gyülekezet és a templom történetével, rövid leírást ad a templomépületről, az abban található berendezési és felszerelési tárgyokról, valamint a falképekről. Ilyen gépelt szöveg még Trombitás József írása is 1971-ből, mely néhány oldalban foglalja össze román és magyar nyelven a templommal kapcsolatos információkat.²⁵

Jelen dolgozattal egy terjedelmesebb összefoglaló munka hiányát igyekszem legjobb tudásom szerint pótolni, építve az eddig megjelent, a templommal foglalkozó fontosabb szakirodalomra. A település történetével részletesen ezen munka keretein belül nem kívánok foglalkozni, csak az esetleges megrendelői kör kapcsán vizsgálók meg néhány adatot. Olyan részletes leírást szeretnék nyújtani a falképekről, amilyen eddig még nem született e témában. Ezzel a jelenlegi kutatók munkáját szeretném elősegíteni, és nem utolsósorban a későbbi korok számára dokumentálni a mostani állapotok képét. Mindezt terjedelmes képanyag egészíti ki, mely tartalmaz minden fontos felmérési rajzot és fényképet a 20. század elejétől napjainkig. A falképeiről nevezetes templom példáján keresztül – a MOB iratanyagát felhasználva – a 20. század elejének hazai műemlékvédelméből mutatok be egy rövid fejezetet. A dolgozatban kitérek továbbá a 2000-es évek elején történt restaurálásra is. Stílári és technikai megfigyeléseim alapján próbálok mesterkezeket elkülöníteni, és összegyűjtöm az itáliai hatás kérdéskörével foglalkozó fontosabb munkákat. Kísérletet teszek a csupasz falak „újbolí kifestésére”, az elpusztult falképek lehetséges rekonstrukciójára a töredékek és az ikonográfiai sémák segítségével, végezetül röviden kitérek az esetleges megrendelő személyére is.

²⁴ SZABÓ András: *A marosszentannai református egyházközség templomának története*. (II. lelkészképesítő dolgozat) Marosvásárhely, Egyetemi Foku Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1988.

²⁵ TROMBITÁS József: *A marosszentannai református XIII.-ik századból való műemléktemplom története*. 1971. – Gépelt szöveg a marosszentannai lelkészségen.

2. A templomépület és berendezésének leírása

A marosszentannai templom alapja „forró mészbe öntött folyami kő”. Téglából épült falai 90 cm vastagok (30-30 cm téglák között folyami kő).²⁶ Egyhajós, szentélye félköríves záródású. Északnyugati, délnyugati és délkeleti sarkánál a falak egy-egy támpillérrel vannak megerősítve,²⁷ hajója síkmennyezetes lefedésű.

A boltozott szentély a hajó szélességénél némileg kisebb, a kettőt diadalív választja el egymástól. A diadalív félkörívet bezáró felső szakasza vaspántos szerkezettel lett megerősítve, lentebb pedig a nyíláshoz képest beugró pillérek láthatók.

Északi fala teljes mértékben zárt. A hajó nyugati falának közepén, illetve a déli fal közepső harmadában egy-egy ajtó helyezkedik el – jelenleg az előbbi biztosítja a hívek közlekedését. A hajó déli falán, az ajtó két oldalán egy-egy, a templommal nem egy időben készült nagyméretű, félköríves lezárású ablak található, melyek fölött tisztán kivehető a korábbi, befalazott ablakok teteje. Ezek hosszáról ma már sajnos nem rendelkezünk információval, szélességüket tekintve a jelenlegi ablaknyílások felét tették ki. Ugyanilyen újabb kialakítású, de kisebb méretű ablakok láthatóak a szentély falának déli és keleti részén. Az átídomítást itt az ablakok alakján kívül a falképek töredékessége mutatja.

A szentély déli ablaka alatt széles, de alacsony, a földről indított, kosáríves lezárású ülőfülke látható. A keleti oldalon, az ablaknyílás déli szélének vonalában két darab kisméretű, álló téglalap formájú, ismeretlen funkciójú nyílás kapott helyet. Ezekhez nagyon hasonló, félköríves lezárású kis fülke került az északkeleti szakaszra, az előbbieket magasságához képest kicsit feljebb. A ma is meglévő, kőfaragással díszített, belül félköríves lezárású szentségtartó fülke az északi falszakasz keleti részén kapott helyet. Némely festésnyomok még mindig észrevehetőek rajta. Ettől nyugatra a földről indított, befalazott nyílás nyomai láthatóak.

19. századi fatornyáról Balogh Ilona Debreczeni László közlése alapján a következőket közli: „*Marosszentanna, ref. egyház. – Faharangláb. Felirata a fatorony ajtaján: ANO 1821. ATS PALLER MATYAS JOSEF TSALTA.*” A rozoga fatornyot egy

²⁶ TROMBITÁS, 1971, 1.

²⁷ Ez az aszimmetria a helyszínre kiküldött Sztéhló Ottót is meglepte: alaprajzi vázlatán jól látható, hogy először a hosszház minden sarkába rajzolt támpillért, majd utólag törölte az északkeletit. – In: *SZTEHLÓ Ottó jegyzetfüzete 1911-ből*. Forster Központ, Ltsz. K. 105., 11.

évszázaddal később lebontották, helyére kőtornyot építettek, melyről Trombitás József ezt írja: „*A templom új, - 1930-ban épült – tornyát Benő Károly marosszentannai kőműves mester rakta fel tulajdon két kezével, Isten és az Anyaszentegyház iránti nagy szeretetétől indítva, teljesen ingyen. Ugyancsak tőle származnak a templom belsejében és a tornyon található feliratok malterből kiképezve.*”²⁸

A toronyban a visszaemlékezések szerint egykor két, a középkorból származó harang volt,²⁹ melyek közül csak a nagyobbik maradt meg. A MOB által a templom felmérésére kiküldött Sztehlo Ottó jegyzetfüzetében ránk maradt vázlatrajza, és feliratának egy része.³⁰ Az 1497-es évszámmal ellátott harangot a korszak ötvösművészetével foglalkozó több szakirodalom is megemlíti. Orbán Balázs 1868-ban közli feliratát, azonban téves rajzot közöl a harangról.³¹ 1906-ban Gerecze Péter tévesen 1797-es évszámmal,³² majd Ștefănescu 1939-es rövid, francia nyelvű összefoglalásában szintén megemlíti, feliratát helytelenül közli.³³ A harangról rövid, pontos adatokkal ellátott leírást először Balogh Jolántól kapunk. Eszerint a harang 80 cm magas, alsó kerülete 275 cm, felső kerülete 130 cm, az oldalán pedig három darab 5,5 cm-es kis plakett található, mindegyik a keresztre feszített Jézust ábrázolja indadisz között. „*Felirata (gótikus minuskulák): o rex glorie veni cum pace ih(esu)s n(azarene) r(ex) i(udeorum) 1497.*”³⁴ A harang formájának típusáról Benkő Elek összefoglaló munkájából³⁵ tudhatunk meg többet. Szerinte a marosszentannai harang a peremük felső részén ívelt, méhkas alakú szebeni öntvények csoportjához tartozik. A plakettek ábrázolásairól ezt írja: „*A néhol töredezett kettős bordakereszttel körbefogott medaillont a feliratos kereszten függő Krisztus tölti ki. A kereszt tövében koponya, kétoldalt ellentétes állású, kanyargó indákon hatszirmú kis virágok ülnek, az indák elágazásánál levélcsomók erednek.*” A kisméretű domborműveket Balogh Jolán a Mátyás ideje alatt működő budai öntőműhelyhez köti: „*A költői gyengédséggel megkomponált, szép kis plakett modellje Budán készülhetett Mátyás bronzöntő műhelyében, mert indadísz a*

²⁸ TROMBITÁS, 1971, 3.

²⁹ Teljes fényképet közöl a harangról Ezt Géza. In: ENZT, 1996, 397.

³⁰ SZTEHLO, 1911, 12.

³¹ ORBÁN, 1868, 189.

³² GERECZE Péter: *Műemlékjegyzék*. 1906, 487.

³³ ȘTEFĂNESCU, 1938, 13.

³⁴ BALOGH Jolán, 1943, 338.

³⁵ BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*. Budapest, Teleki László Alapítvány – Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2002, 54, 496.

madocsai apátnak, a királyi könyvek miniátorának formakincséből van merítve (...), ezt pedig akkor egyedül csak Budán ismerhették.”³⁶ Balogh szerint itáliai kapcsolatokkal kell számolnunk. Benkő Elek az itáliai kapcsolatot a harang nyújtott formája miatt elfogadhatónak tartaná, azonban a „közepes minőségű, enyhén dülöngélő” felirat miatt nem tartja valószínűnek a budai közvetítést – inkább a szentháromsági és az olaszteleki harangokkal hozza összefüggésbe.³⁷

Habár jelen dolgozatnak nem képezi központi témáját, mégis néhány rövid bekezdés erejéig ki kell térjünk a templom fa berendezéseire is, hiszen azok az épület szerves részét képezik, a századok folyamán mintegy összművészeti alkotást létrehozva. A mai látogató az épület, a falképek és a berendezések együttes szemléléséből nyeri a jelenlegi látványt.

A ma látható berendezés részét képezi a templomhajó két ajtaja, a szentélyben és a hajóban lévő padosorok, a szószékkorona és a nyugati karzat, valamint a legutóbbi restaurálás alkalmával előkerült famennyezet is. A faragott, bojtokkal díszített és festett növényi ornamentikával ellátott szószékkorona tetején a Krisztust jelképező, fiait saját vérével tápláló pelikán látható, párkányán a következő felirat fut körbe: „*A MAROS SZ. ANNAI REF: SZEKLSA KÖLCSÉGÉVEL CSINÁLTATOT ISTEN DICSŐSÉGÉRE 1773 MATH 24 V. 42: VIGYÁZZATOK MERT NEMTUDIÁTOK MELY ORÁBAN JÖ EL A TI URATOK*”.

A karzat kék és vörös növényi ornamentikával van díszítve, középső szakasza előrébb ugró, mindhárom szakaszon egy-egy zsoltáridézet olvasható. A bal oldalin: „*HÁLÁVAL ÁLDOZZÁL AZ ISTENNEK, ÉS TELJESÍTSD A FELSÉGESNEK FOGADÁSIDAT. ZSOLT. 50:14*”. A középsőn: *DICSÉRJÉTEK AZ URNAK NEVÉT, DICSÉRJÉTEK SZOLGÁI AZ URNAK, AKIK ÁLLTOK AZ URNAK HÁZÁBAN, ISTENÜNK HÁZÁNAK PITVARAIBAN. ZSOLT. 135:1/B-2*”. A jobb oldalin: „*URAM, SZERETEM A TE HÁZADBAN VALÓ LAKOZÁST, ÉS A TE DICSŐSÉGED HAJLÉKÁNAK A HELYÉT. ZSOLT. 26:8*”.

A reformátusok sok középkori templomok esetében a szentélybe orgonakarzatot emeltek. Az 1900-as évek elejéről származó fotográfiákon még látható a szentélyben elhelyezett orgonarendszer, mely a falképek aljáig ért. Az ilyen karzatokat a MOB a 20.

³⁶ BALOGH, 1943, 152.

³⁷ BENKŐ, 2002, 56, 167.

század első felében elkezdte lebontatni, mert „*ártalmára volt a templom stílszerűségének*”.³⁸

Egykor szintén a templomban volt az a fa tartószerkezet, mely a diadalív megroggyant falát támasztotta alá. Ezt a legutóbbi restaurálás alkalmával leszedték, helyére vasszerkezet került, mely a funkció átvétele mellett már teljes rálátást biztosít a diadalív falképeire. A növényi díszítésű, festett fa tartószerkezeten az „*ANO 1773*” felirat ma is olvasható, tehát a szószékkoronával egy időben készült. A muzeális értékű tárgy jelenleg a lelkészház oldalának támasztva, az eresz alatt várja jobb sorsra jutását.

Az 1999 és 2005 között zajlott restaurálási munkálatok során a templom padlósterében festett mennyezetkazettákat találtak, melyeket a helyszínen dokumentáltak, lefényképeztek, majd visszaforgattak. A növényi ornamentikával díszített kazettákról rekonstrukciós rajz is készült.

3. A falképek aktuális állapotának leírása

3.1. A szentély falképei

A patkóíves szentélyfal déli szakaszának alsó harmadán geometrikus díszítés maradt fenn. Barna körök közé illesztett vörös és sárga színű négyzetek váltják egymást szabályos sorrendben, melyeket fúgaszerűen vékony fehér sáv határol körül. Minden bizonnyal kőzetberakás, valószínűleg nemes márványfajták hatását kívánta kelteni a festő. Minden bizonnyal ez a díszítés húzódott a szentély teljes szélességében. A minta csak a déli falszakaszon, a diadalívtól körülbelül két méterre kezdődő fülkében változik meg. Ide ugyanis barna, fehér és sárga színek alkalmazásával háromszögekből álló hálómintát festettek.

A megmaradt geometrikus díszítésű alsó szakaszt egy sárga színnel festett illuzionisztikus párkány zárja le. Ezen a párkányon valaha három apostol alakja kapott helyet, melyekből ma már csak egy egész (A1), egy fél alak (A2) és két lábfej töredéke (A3) maradt meg.

A jobboldali, félig meglévő alak egy idősebb, fehér hajú és szakállú apostol (A1), antik viseletben: lila alsóruháján kívül sárga, belül fehér színű köpenyt visel, melyet behajlított bal karján átvett. Sajnos jobb keze egy később kialakított

³⁸ KOROMPAY, 1942, 61.

ablaknyílás miatt ma már nem látható. A megmaradt apostolalakok példája alapján – mint azt a későbbiekben részletesen is látni fogjuk – beazonosítását segítő attribútuma ezen elpusztult kézben kaphatott egykor helyet. Erős rövidülésben ábrázolt lábfejen „X”- alakú felsőrésszel rögzített sarut visel. Fejét egyszerű, sárga festékkal színezett nimbusz övezi.

A tőle balra elhelyezkedő alakot (A2) szinte teljes terjedelmében elpusztította az új ablaknyílás falba vágása, a megmaradt lábfej-töredékekből mindössze annyi állapítható meg, hogy ez az apostol ugyanolyan sarut viselt, mint társai, illetve hogy fizikailag a tőle jobbra álló, attribútum nélküli apostolhoz közelebb került megfestésre, mint a tőle balra elhelyezkedő Szent Pálhoz.

A harmadik, legépebben fennmaradt alak (A3) fehér alsó ruhája fölött kívül bíbor, belül sárga köpenyt visel, az A1-es alakhoz hasonló módon, bal karján átvetve. Jobbjában attribútumát, a kardot tartja. A kard pengéjének tetejét nyitott bal tenyerébe helyezi. Attribútuma alapján egyértelműen azonosítható Szent Pál apostollal. Lábfejen ugyanolyan saru látható, mint az A1-es apostolnál. Szakállat visel, kopaszodó homloka mögött hosszú, barna haj húzódik, feje körül egyszerű nimbusszal.

Az A1-es és az A3-as alak is – és minden valószínűség szerint a hiányzó A2-es alak is valaha – fejét jobbra, a Nagy szent család felé fordítja, szemeit azonban a nézőn nyugtatja, mintegy kapcsolatot teremtve a szent életű család és a hívők sokasága között.

A három alakot (A1-A3) két oldalról geometrikus keret fogja közre. A kerettel illuzionisztikus térhatást kívánt kelteni a festő: két palló között négyágú, térben kiemelkedő csillagokat festett. Szent Pál apostol alakja (A3) mellett gótikus ablak látható, melynek mindkét oldalán az említett keret húzódik.

A következő különálló egység ikonográfiailag igen összetett kép, melynek sajnos csak a felső szakasza maradt ránk. A kép alsó törésvonalában, egy sárgás színű, téglalap alakú mezőben ez a halvány felirat olvasható: *„E falképek a XIV-ik századból valók, felfedeztetek a Műemlékek Országos Bizottsága által az Úr 1911-ik esztendejében.”* Az ábrázolás középpontjában egy Mettercia-jelenet foglal helyet: Szent Anna, előtte Mária, aki a gyermek Jézust fogja. A Gyermek bíbor színű ruhájának töredéke még megmaradt bal vállán látszik. Arca töredékes, felső ajka még látható, de nyakánál már nagyobb kiegészítés figyelhető meg. Állig érő, szőke, frufus, hullámos hajat visel, fejét kissé jobb irányba fordítja, szemei is abba az irányba néznek.

Szent Anna ruhája bíbor színű, fölötté fehér színű köpenyt visel, mely széttárul, midőn kezeit két további nőalak fejére helyezi, akik beajánló kéztartással gyermekeiket vezetik a szent hármashoz. A jelenetet megvizsgálva kitűnik, hogy itt az ún. Nagy szent család ikonográfiával van dolgunk.

Ikonográfiailag tehát továbbá egy ún. Köpönyeges Mária-ábrázolásból átvett testsémát is láthatunk, jelen esetben a nagymama, Szent Anna személyében, aki gyermekei és unokái fölé terjesztett palástjával óvja azokat – mint ahogy Mária szokta az oltalma alá futó hívők seregét.

A képet két oldalt egy-egy angyal zárja le. Mindketten egyszerű, fehér ruhát viselnek; ívben visszahajló, rózsaszínes szárnyaik tollazata egyre sötétedő. Szőke hajuk vállukra omlik, arcukat göndör tincsek keretezik. A bal oldali kezében hegedű, a jobb oldali kezében lant látható. A jelenet összes alakjának fejét nimbusz övezi, mely az apostolokétól annyiban különbözik, hogy az egyszínű, sima alapot egy vékony fehér csík keretezi. A képet a már fentebb említett geometrikus minta zárja le kétoldalt.

A Nagy szent család-jelenettől balra egy ablak látható, melyet, formáját és méretét tekintve szintén utólag vágtak a falba. Erre enged következtetni az a tény is, hogy a soron következő apostol melletti sötétkék festék az ablak vonalában hiányzik.

Az apostol hajlítva megemelt jobb kezében tartott attribútumáról egyértelműen felismerhető: Szent Péter az, a Mennyei országának rá bízott kulcsával. Bal kezében, teste mellett kapcsos könyvet tart. Öltözékét az eddigi apostolokéhoz hasonló antik ruhadarabok képezik: fehér alsóruházata fölött kívül sárga, belül bíbor színű köpenyt visel. A derékig megmaradt figura esetében is sejthető a fentebb leírt saru egykori megléte. Haja fejbúbján erősen kopaszodó, őszülő, rövid, göndör tincsekből áll. Szakállat visel, fejét és tekintetét kissé balra fordítja. Nimbusza a Nagy szent család-képen szereplőkével egyezik meg, ezzel kiemelve őt az apostolok közül. E fölött fehér betűk nyomai látszódnak, minden bizonnyal az apostol neve szerepelt egykor a falon.

Péter apostoltól balra egy újabb alak, minden bizonnyal egy újabb apostol töredéke látható, melyből mindössze nimbusza, illetve hullámos, szőkés-barna haja maradt ránk.

A szentély északi falán lévő töredékek tanúskodnak arról, hogy az apostolok sorozata körbefutott az egész szentélyen. Az erősen kopott festett architektúra alatt két nimbusz töredéke vehető ki: a diadalívhez közelebb eső alakból még némi hajtöredék is megmaradt. Az egyes alakok közti távolságokat összevetve – amennyiben azzal

számolunk, hogy a Nagy szent család-kép az egyedüli, amely megtöri ezt a sort, és a szentély túloldalán, a hiányos területen nem helyezkedett el egyéb más témájú kép – összesen tizenkét-tizenhárom apostol alakja fér el a szentélyben.

A látszat-architektúra fölött, a boltozat indításánál, a déli oldalon egy emelvényen valamilyen vörös színű építmény, talán szék vagy trón látható. Tőle balra egy fehér ruhás alak áll, kinek köpenye szegélye halványrózsaszín. A kép jobb szélén a háttér még sötétkék, körülöttük azonban már aranysárga. Tőlük balra, a keleti falon egy ládaszerű tárgy két oldalán egy halványrózsaszín és egy fehér ruhás térdelő alak ruharészletei láthatóak. A baloldali, fehér ruhás alakhoz közel megmaradt egy vörös festékcsik, mely nagyon emlékeztet a szentélyben látható angyalok szárnyának végén lévő tollakra. Nagy a valószínűsége, hogy ez a töredék egy angyal maradványa. Tőlük balra két nagyon megkopott trón vagy szék alapjai láthatók.

A szentély mennyezetén ma már sajnos csak kisebb töredékek láthatók. A boltozat nyugati szakaszán, közepén, a diadalívhez közelebb eső szakaszán szivárványtöredékek nyomai maradtak meg, melyek minden bizonnyal egy mandorlás Krisztus-ábrázolás részei voltak.

Ettől északra sötétkék háttér előtt egy igen töredékes félalak látható. Az alak sárga színű geometrikus keretben foglal helyet, kezében írásszalagot tart. Bíbor színű alsó ruhája fölött rózsaszínes köpenyt visel, melynek végeit kezeiben, az írásszalag mellett tartja. Feje sajnos teljesen elpusztult, így arcvonásai mára már ismeretlenek. Az írásszalagon néhány halvány betű látszik.

A boltozat ezen szakaszának déli oldalán két kisebb töredék sötétkék háttér előtt, fehér színnel megfestett íves részleteket mutat, melyek minden bizonnyal egy nimbusz maradványai.

A boltozat északkeleti szakaszában lévő töredék kék háttér előtt egy vörös tárgy részletét mutatja: talán egy faragással díszített oldalú trónus lehet.

3.2.A diadalív falképei

A diadalív déli pillérének szentély felőli, keleti részén egyszerű, vörös-fehérsárga vonalakból összeállított kerettel körülvéve, sötétkék háttér előtt egy ülő alak látható. A kép igen sérült, hosszirányban csak az alak jobb fele maradt meg. Egy egyszerű trónuson foglal helyet, a trónus előtt párkányt imitáló festés biztosítja a

térmélyesség érzetét. Az alak ruhája már a középkori viseletet mutatja. Jobb lábán csúcsos végű, díszített cipő van. Fehér alsóruházata fölött kívül fehér, belül hermelinbéléses, magas gallérú köpenyt visel, melyet jobb vállán három gomb fog össze. Fejét és tekintetét is balra, a szentély belseje felé fordítja, hullámos, állig érő szőke haja körül nimbusz látható. Jobb kezében Anjou-liliomos fehér pálcát tart, mely alapján Toulouse-i Szent Lajossal azonosíthatjuk az alakot. Sajnos a diadalív másik pillérén nem maradt ránk falkép töredék, így semmilyen támponttal nem rendelkezünk annak ábrázolásáról. Az alak hiányzó felének területén felirat látható: „*Templom és falképek restauráltattak az Úr 1912-ik esztendejében a Műemlékek Országos Bizottságának költségén. Építész: Bermann Gyula, Lelkipásztor: Farkas Jenő, Tanító: Molnár János, Egyházgondnok: Simon János*”.

Ugyanilyen vörös-fehér-sárga keret fut végig a diadalív teljes szentély felőli, keleti oldalán. A befoglalt falszakaszt vörösre festették, benne medalionokban nőalakokat festettek meg. Számukról és kezeikben tartott lámpásaikról felismerhető, hogy itt az Okos és balga szüzek példázatával van dolgunk (Sz1-Sz10), mely téma szintén szervesen kapcsolódik az Utolsó ítélet teológiájához.

Az alakok térközeit fehér színű, akantusz-szerű növényekkel töltötték ki. A déli szakasz első (Sz1) és az északi szakasz utolsó (Sz10) alakja a többitől eltérő keretbe került: egy-egy, oldalain félkörökkel bővített négyzetbe. A négyzetek és a medaillonok kerete egyforma sárga-fehér színű. Az alakok mögötti vörös háttér váltakozó színintenzitással van megfestve. Az eredetileg öt-öt, tehát összesen tíz nőalakból mára csak nyolc nyoma látható, változó töredékességben megmaradva. Mindegyikük testre simuló, a középkori formákat követő ruhát visel, hosszú szőke hajuk van. Fejüket a diadalív által közrefogott tér közepe felé fordítják, körülöttük egységesen nimbusz látható. A diadalív jobb oldalán helyet kapott 'okos szüzek' nimbusza mindössze annyiban került kiemelésre, hogy azt – a Nagy szent család tagjaihoz hasonlóan – egy további fehér csík keretezi. Ezen kívül feltűnő még, hogy az ő tekintetük a szentély belseje felé, vagy ha úgy tetszik, a nézőre szegeződik.

Sz1 sárga színű ruhát visel, bal kezét könyökből hajlítva megemeli, tenyere nyitva van. Jobb keze is könyökből hajlított, tenyerében azonban egy lefordított olajtartó lámpás látható, jelezve, hogy annak tartalma már kiürült. Sz2 fehér ruhát visel, a lefelé fordított üres lámpást behajlított bal kezében tartja, jobb keze nyújtva van. Sz3 a többi szüztől eltérő, díszítettebb bíbor színű ruhát visel, behajlított bal kezében a lefordított lámpás látható. Bal kezét szintén behajlítja, ujjaival felfelé mutat. Sz4 fehér

ruhás alakja nagyon töredékes, feje hiányzik. Karjait behajlítja, bal kezében lámpása, jobb keze felfelé mutat. Sz5-ből csak medaillonjának alsó részlete maradt ránk. Sz6 alakja töredékes, fehér ruhát visel. Mindkét keze be van hajlítva, bal keze üres, tehát hiányzó jobb kezében tarthatta felfelé fordított lámpását. Sz7-ből mindössze behajlított jobb karja és medaillonjának töredéke maradt ránk. Sz8-ból és Sz9-ből mára semmi nem maradt meg, csupán az ikonográfia alapján következtethetünk egykori szerepeltetésükre. Sz10 fehér ruhás alakja Sz1-el megegyező négyzetes keretben került megfestésre. Karjait behajlítva maga előtt tartja, jobbában felfelé fordított lámpása látható, melyre bal keze mutatóujjával rámutat. Ahol az okos szüzek fejei megmaradtak (Sz6 és Sz10), ott azt látjuk, hogy tekintetük a szentély közepe felé irányul. Lehetséges, hogy mind az öt szűz esetében ezzel számolhatunk.

A diadalív béli medallionos férfialakok láthatók, melyeket kezükben lévő írásszalagjaik segítségével prófétákként azonosíthatunk (P1-P10). A falfelület mindkét szélén egy-egy vörös és fehér vonal fut, melyek hosszanti irányban két sorban váltakozó vörös és sárga színű négyzeteket fognak közre. Négy darab négyzetenként került megfestésre egy-egy sötétkék háttérű, sárga és fehér vonalakkal álló keretű medaillon. A próféták mellképei ezekben helyezkednek el, fejüket a szentély felé fordítva, kezükben írásszalagot tartva. Öltözetük általában egyszerű alsóruházatból és köpenyből áll, fejük körül fehér sávval keretezett egyszerű nimbusz látható. P6 esetében nem a megszokott antik viselettel találkozunk, hanem egy – a Toulousi Szt. Lajos öltözkééhez nagyon hasonló – karjánál gombokkal csukható, belül halványzöld, kívül sárga színű köpennyel. Fején koronát visel, kezében az írásszalag helyett hárfát tart. Ezen ikonográfia alapján Dávid királlyal tudjuk azonosítani az ősz szakállú alakot. P7 fehér alsóruházata fölött belül sárga, kívül halványzöld köpenyt visel, vállára omló haja és szakállja ősz, a kezében tartott írásszalagon „M” kezdőbetű olvasható ki. P3-nál az „Elias”, P4-nél az „Enor”, P5-nél a „Jeremias” név olvasható.

A diadalív templomhajó felőli, keleti oldalának északi szélén, magasságilag a középső harmadban található az a nagyobb töredék, mely egybefüggő egységet alkot az északi fal fentebb tárgyalt láb töredékével. A jeleneten egy sötétkék ruhás, vörös köpenyes alak törzse látható, tőle jobbra egy bézs, sötétkék és vörös színekkel megfestett másik alak nyomai. Amennyiben az utóbbi figura térdelő pozícióban van, úgy vállai magasságában – talán kendője körül – helyezkedik el két fehér virág. A

hátteret ebben az esetben az északi falon tapasztalt zöld szín tölti ki. A képtöredék körül néhány további foltban megmaradt az eredeti vakolat, azonban ezeken már szinte semmilyen festék sincs. Az e fölött található töredék színei alapján egy ember bőre és haja lehet, azonban a falkép-folt annyira kisméretű, hogy nem állapítható meg róla biztosan semmi.

A diadalív ezen oldalán kisebb töredékek maradtak meg, elsősorban a diadalív ívét keretező minta maradványai. Közvetlenül a mennyezet alatt egy vörös csík van, mely alatt fogazatos kialakítású kőimitáció látható. A diadalívet szintén vörös csík határolja, melyet egy kifelé-befelé forduló, hullámzó növényi minta követ, majd a sort egy közepén élesen kiemelkedő szalag zárja. A festett növények leveleinek külső fele fehér, belső fele sárga színű. A szalag belső oldala vörös, sárga, zöld, fehér és kék színekből, kifelé eső oldala csak vörös és fehér színek váltakozásából épül fel.

A diadalív ezen oldalának déli szakaszán, a falszakasz felső harmadában sárgás színű töredékek alapján egy trónuson ülő alakra következtethetünk, akinek jobb lábfeje megmaradt. A képet egy díszes, összetett keret választja el az alatta lévő jelenettől. A keret felső része egy vörös, alsó része egy fehér és egy sárga csíkból áll, ezek között pedig fehér háttér előtt, egymást metsző, fektetett sötétkék hatszögek láthatóak, melyek mindegyikében egy-egy hatágú fehér csillag kapott helyet. Minden második csillag belseje további hatszöggel van díszítve, sárga és barna színekben váltakozva.

A trónoló jelenet alatt, sötétkék háttér előtt egy félrehúzott függöny töredéke látható. A függöny külső fele egyszínű fehér, belseje fehér csíkokkal díszített vörös mintázatú. Valószínűleg ugyanennek a jelenetnek lehetett a része az a nimbuszos fejtöredék, mely egy sötéthajú alak jelenlétét mutatja. Szintén ennek a jelenetnek a része lehet az előbbivel egy magasságban lévő, jobbra elhelyezkedő apró töredék, mely leginkább egy további alak jelenlétére utalhat.

3.3.A templomhajó falképei

A templombelső minden falán maradtak ránk kisebb-nagyobb töredékek. E tényből, valamint elhelyezkedésükből egyértelműen arra következtethetünk, hogy valaha az egész belső tér ki volt festve, padlótól a mennyezetig.

Az északi fal

Az északi falon, ha leszámítjuk az elemzéshez már túl kis méretű, néhány centis töredékeket, mindössze négy értelmezhető méretű, figurális falkép töredék látható,

valamint egy apró töredékekből álló vörös-fehér kerettöredék, fehér-sárga, talán csillagos díszítéssel, a fal középső szakaszában, a felső harmadban.

A fal nyugati szélének felső harmadában, a jelenlegi kórus magasságában, az Utolsó ítélet apostolfiguráival egy vonalban, csillagos díszítésű keret fölött láb-töredékek láthatóak. Legalább két alak lábai biztonsággal elkülöníthetőek: a baloldali fehér, a jobboldali vöröses harisnyát visel. Lábukon sötétkék, hegyes végű cipő van, és mindkét alakon enyhén színezett, mára erősen kopott köpenyszerű ruházat van: előbbi köpenyének belseje vöröses, utóbbi külseje rózsaszín színű. Lábaik állásából ítélve az egykori jeleneten jobb irányba mozoghattak.

A fal keleti szakaszának legfelső harmadában lévő két töredék összefüggő képet alkot: itt egy vörös köpenyes férfi alakja látható. A férfi nyilván már idősebb, hiszen haja és szakála ősz. Feje körül nimbusz maradványai vehetők ki, arca a szája vonaláig hiányos. A hátér mögötte sötétkék színű, a zöldes-barnás folt talán egy fa törzse és lombkoronájának alja lehet.

Az északi fal utolsó nagyobb méretű falkép töredéke egybefüggő egységet alkot a keleti fal töredékeivel. Ez közvetlenül a fal keleti szélén, magasságilag a középső harmadban helyezkedik el. A töredéken feltehetően egy feltűrt nadrágszáras, csupasz láb látható, zöld és sötétkék háttér előtt.

A nyugati fal

A déli fal keleti szögletében, valamint a nyugati fal déli és északi harmadában kisebb-nagyobb területen a szentélyben található, kőberakást imitáló minta töredékei maradtak fenn. Ebből valószínűsíthetjük, hogy a minta valaha a templom teljes belső kerületét díszítette.

A fal északi szakaszán négy ülő apostol alakja és egy, a bűnösöket épp elnyelő leviatán feje mutatja, hogy egykor a fal teljes terjedelmében egy Utolsó ítélet-ábrázolásnak adott helyet.

A kárhozottakat elnyelő Leviatán ma a karzat vonaláig látható. Éles fogakkal keretezett szájából egy barnás-zöldes színű ördögalak nyúl ki, hogy rabláncon rángassa maga után a mélységbe az elveszett lelkeket (öt alak részlete látható még). Az állatnak hegyes szarvai vannak, a karzat alatt még éppen látható a szeme. Mögötte egy harsona vége látható, melyet valószínűleg egy angyal fújhatott. A kép és a kőberakást imitáló díszítés között egy újabb díszítő sáv helyezkedik el. Két vörös vonal között kotta-

szerűen öt vékony vonallal beosztott fehér mező terül el. A díszítőmotívum ritmusát sárga síkidomok kétféle kombinációjának váltakozása adja.

A karzat fölött ülő apostolok alakjai (Ap1-Ap4) kerültek megfestésre, eredetileg egy nagyobb kompozíció részeként. Három alak és egy ruhatöredék maradt csak ránk. Kezeiket imára emelik, fejüket és tekintetüket a falszakasz közepe felé fordítják. Nimbuszuk fehér vonallal keretezett, melyet a vonalon belül még további fehér pöttyökkel díszített a festő. Ap1 fehér alsóruhája fölött fehér köpenyt visel, vállára omló hosszú haja és szakálla ősz. Ap2 ruhája az egész templomban fennmaradt ruházatok közül a legdíszesebb: köpenye belső oldala bíbor színű, de külseje és alsóruházata azonos mintával – két kör egymásban, a kisebbikben kereszt – díszített, bézs színű anyag. Fülig érő, hullámos barna haját és szakállat visel, az eddigieknél némileg hosszabb bajusszal. Ap3 teljes ruházata is fehér, szőke, hullámos haja vállára omlik, arcát bajusz nélküli kis szakáll keretezi. A festő egyértelműen fiatal fiziognómiát szeretett volna kölcsönözni az alaknak, tehát nagy valószínűséggel János apostollal azonosíthatjuk. Ap4-ből mindössze jobb vállán átvetett fehér színű köpenye maradt ránk.

Az apostoloktól délre szinte minden falkép elpusztult, mindössze két kisebb falkép-töredék maradt ránk a felső harmad déli szakaszán. A fentebb lévő töredék fehér és sárga festék nyomait mutatja, az alsón az apostolok lába alatt futó, csillagos díszítőkeret nyomain láthatóak.

A déli fal

A déli fal felső harmadában, a diadalívhez közel eső részen egy néhány foltból álló töredékcsoport maradt ránk. Színeit tekintve a fehér, sötétkék, zöld, sárga, rózsaszín, vörös és bézs festékek nyomain figyelhetők meg. A nagyfokú töredékesség miatt szinte kivehetetlen, hogy mit ábrázolhatott egykor, talán egy rózsaszínes-vöröses ruhás alak karját el tudjuk különíteni, és talán hozzá tartozhatott a középen elhelyezkedő rózsaszín folt is, mely esetleg az alak hátának része lehet. A bal oldali folton, a vonalkázott fehér rész talán egy hermelinbéléses köpeny, esetleg szárny része lehet.

A fal ugyanezen magasságában, a déli bejárat fölött, néhány centis falképdarabokból álló jelenet részletei maradtak meg. Ezekből megállapítható, hogy a jelenet hátttere sötétkék volt. Balra egy fél fej nyomain láthatóak. Az illető megmaradt szeme barnás színű, fejét balra fordítja, tekintetét nála magasabbra emeli. Feje mellett mintha kezének töredéke látszódna.

A déli kapu bélletében sárga színű töredékek maradtak meg, melyek felületén számos bekarcolás látható ma. A fal alsó harmadában, az ajtó jobb oldalán, egy kék kör forma, valószínűleg egy felszentelési kereszt halvány nyoma látható.

A déli és a nyugati fal találkozásában, az alsó harmadban, a szentély kőberakást imitáló mintázata maradt meg, elég töredékes állapotban. Ettől följebb egy néhány centiméter méretű, sötétkék színű töredék látható.

3.4. A templom külső falán lévő falkép

A templomépület déli falán, kívül is maradt falkép: a kapu körül megmaradt, szabadon hagyott vakolatrétegen nagyon erősen sérült és kopott festés látható. Az alig kivehető halvány színfoltokból nagyon nehezen állapítható meg valami biztonsággal. Három alak nyomai látszódnak, fejmagasságban. A bal alakból csak kék, barna és bézs színfoltok maradtak meg. A középső alak színei ugyanezek, illetve sárgára festett, korona-szerű tárgy részlete vehető ki feje tetején. A jobb oldali alakból látszódik a legtöbb: szabályos fejformáját nimbusz övezi, fején korona látható, haja egykor valószínűleg szőke lehetett. A háttér mögötte sötétkék, oldalt és feje fölött ívesen megfestett vörös tárgy látható, mely talán függöny lehetett. Mindezek alapján valamelyik szent király ábrázolásával lehet dolgunk.

4. A meglévő ikonográfiai program áttekintése és a hiányzó anyag kérdése, rekonstrukciós kísérletek

A templom jelenleg legismertebb falképe a Nagy szent család-kép, melyen a festő különleges összetételt dolgozott ki: összekapcsolt három ikonográfiai sémát, a Nagy szent család, a Köpönyeges Mária és a Mettercia ikonográfiáját.

A Nagy szent család (Heilige Sippe) ikonográfiai témával Lajta Edit foglalkozott részletesebb 1954-es tanulmányában.³⁹ Ez a későközépkorban megjelenő, a 15. század elejétől, leginkább német és francia területeken elterjedt ábrázolás, a magyarországi

³⁹ LAJTA Edit: *A »Nagy szent család« ikonográfiája: a későközépkori művészet elvilágiasodásának tipikus példája.* In: *Művészettörténeti Értesítő.* (3)1954, 34–48.

művészetben szórványosan találunk rá példákat. A képtípus alapja a trinubium (Szent Anna három házassága), melynek irodalmi hátterét a 2. században íródott apokrif iratok adták. A század közepéről származó *Jakab protoevangélium*-ban jelennek meg először Mária szülei, Joachim és Anna; a 6. században keletkezett *Mária születése evangélium* szintén beszámol a szülőkről, ezen kívül Mária életéről a betlehemi szülésig. A Szent Anna – kultusz alapját adó munkák közé kell sorolni ezen kívül a Jacobus de Voragine által írt *Legenda Aurea*-t, valamint Vincentius Bellovacensis *Speculum historiale*-jét.⁴⁰

Ezen forrásokban azonban még nem esik szó a trinubiumról, az csak a 13. században kezd elterjedni. Szent Anna három házasságának alapja, hogy Joachim halála után az özvegy angyali beavatkozás következtében még kétszer férjhez ment: először sógorához, Kleophashoz, majd pedig Salomashoz. A hagyomány szerint mindkét férfitől egy-egy leánygyermek született: Mária Kleophas – kinek gyermekei ifj. Jakab apostol, Joseph Justus, Simon és Júda –, valamint Mária Salomas – kinek gyermekei János evangélista és id. Jakab apostol voltak. Az ezen emberekből álló – Józseffel és esetleg Szent Erzsébettel, valamint a gyermek Keresztelő Szent Jánossal kiegészülő – csoportot hívjuk Nagy szent családnak vagy Krisztus rokonságának.⁴¹ A szentannai falkép azért különleges, mert a festő a Nagy szent család-ikonográfiát egyesítette a Mettercia- (Szent Anna harmadmagával) és a Köpönyeges Mária-ábrázolások ikonográfiájával.

A Köpönyeges Mária – képek Magyarországon, a középkor idején főleg templomok falain voltak bevett ábrázolások. Ahogy azt Gombosi Beatrix a témával foglalkozó összefoglaló művében kimutatta, főleg Sopron és Vas megyében, a Szepességben, a történeti Gömör területén, Nógrád megyében és Székelyföldön található meg ez az ikonográfia. Az ábrázolás alapja az Irgalmasság Anyja köpenyereklyéje. Ezt a másodlagos ereklyét Jeruzsálemből Konstantinápolyba szállították át, ahol az 5. századtól kezdve erős tisztelete alakult ki. Szintén Konstantinápolyban történt, hogy Bolond Szent Andrásnak megjelent Mária, kendőjét a nép fölé terítve. A 12. században a bizánci ikonokon és pénzérméken megjelenő széttárt köpenyes ábrázolási forma eljutott nyugatra, és a 13. században meghonosodott a nyugati művészetben is. Az ábrázolásnak két funkciója volt a középkorban. Az egyik a földi életben való boldogulás elősegítése: háborúkban, betegségek idején a Szűz

⁴⁰ LAJTA, 1954, 34-35.

⁴¹ LAJTA, 1954, 35.

segítségének kérése. A másik a halál utáni üdvözüléshez Máriának, Krisztus anyjának kérése fia előtti közbenjárása. Ebben az időben bevett volt más szentek köpenyes ábrázolása is, például Szent Domonkos, Assisi Szent Ferenc vagy Szent Orsolya esetében.⁴²

Az önálló Köpönyeges Mária – képeken Mária általában koronával jelenik meg, melyet gyakran angyalok hoznak számára (Regina Angelorum). Sokszor palástját helyette tartják, így Mária kezeit imára tudja kulcsolni. Ezen kívül szokásos ábrázolási séma még, hogy gyertyákat vagy tömjént tartanak kezükben.⁴³

Az összetett ikonográfia utolsó része a Mettercia, mely Szent Annát, Máriát és a gyermek Jézust foglalja magában. Ezen ikonográfiai típus például Johannes Aquila festészetében fordul elő (Velemér, Bártonya), és egy nagyon bensőséges viszonyt mutat be anya, lánya és unokája között. Általában egymás ölében ülve ábrázolják az egyes alakokat, így Jézus mintegy trónolva jelenik meg.

A kép körül látható apostolalakokra ugyancsak apokrif iratok alapján kaphatunk magyarázatot. Ezek szerint Mária jó kapcsolatban állt az apostolokkal fia halála után is – erről a Biblia is többször megemlékezik –, és az volt a kívánsága, hogy halálakor legyenek mind mellette.⁴⁴ Az ábrázolás szorosan összekapcsolódott az Utolsó ítélet jelenetével is – ezen belül főként a trónoló Krisztus vagy a lélekmérő Szent Mihály alakjával –, sok esetben egymás közelében, esetleg – mint Szentannán is – egymással szemben jelent meg a két kép, az ítélő Isten ellenpólusaként kiemelve és hangsúlyozva annak végtelen szeretetét is.⁴⁵

A trónoló Krisztus ikonográfiája igen gyakori a szentélyben (elsősorban a boltozaton) vagy annak közelében (például a diadalíven), hiszen teológiai szempontból a legfőbb témát képezi. Általában vagy az Utolsó ítélet részeként megjelenő angyalok által kísért üdvözültek és kárhozottak csoportja (például Veleméren), vagy evangélisták, angyalok által körülvéve (például Mártonhelyen), esetleg egy-egy világi, hódoló szereplővel (donátorral vagy lelki üdvéért könyörgő alakkal) kiegészülve ábrázolják.

⁴² GOMBOSI Beatrix: „Köpönyegem pedig az én irgalmasságom...” *Köpönyeges Mária-ábrázolások a középkori Magyarországon*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008, 17, 20, 24, 25, 29.

⁴³ GOMBOSI, 2008, 60.

⁴⁴ GOMBOSI, 2008, 48.

⁴⁵ GOMBOSI, 2008, 45, 47.

Kísérő alakként megjelenhetnek még az apostolok, esetleg Mária. A kép célja az volt, hogy a hívőket vizuálisan emlékeztesse az Utolsó ítéletre.

A fennmaradt falképek alapján egyértelmű, hogy bár a templom Szent Anna titulussal bír, a kifestéskor a krisztológiai program kapott nagy hangsúlyt. A szentély boltozatán megjelenő Maiestas Domini-töredék, az öt körülvevő apostolok alakjai, a diadalív okos és balga szüzei, valamint prófétái, a nyugati fal Utolsó ítélete mind-mind a Jelenések könyvéből ismeretes Máté-víziót hangsúlyozza.

Ez tehát a kézzel fogható anyagunk. De mi van a ma már nem látható anyaggal? Nehéz kérdés, és nagyon óatosan kell bányunk a válasszal. Veszélyes terep feltételezésekbe bocsátkozni ilyen témákban, és az esetek többségében nem is vállalkoznak rá a művészettörténészek, hanem megelégednek annyival, amit látnak. Azonban, amit biztosan tudunk a fennmaradt töredékek alapján: egykor a templom teljes belső tere ki volt festve. Ha innen nézzük a dolgot, sajnos egy óriási hiánnyal szembesülünk, hiszen a templom falfelületének alig 5-10%-án maradtak mára festésnyomok. A marosszentannai falképek közül tapasztalataim szerint a kutatók többségét az apróbb kiterjedésű töredékek nem foglalkoztatják különösebben. Én most mégis kísérletet teszek ennek a hiánynak a befedésére – hangsúlyozva, hogy ennek nagy része csak hipotézis lesz! Ehhez elsősorban a fennmaradt töredékek közelebbi vizsgálata lesz a segítségemre.

A szentély esetében a megmaradt töredékek alapján néhány dolgot szinte biztosan megállapíthatunk. Az első ilyen, hogy az apostolok lába alatt futó geometrikus kőberakás-imitáció valószínűleg a szentély teljes szélességében végigfuthatott. Ez a falszakasz alsó harmadát töltötte ki. A templomhajó nyugati, valamint északi falán megjelenő azonos mintájú töredékek alapján egyértelmű, hogy a templom teljes belső kerületén végigfuthatott egykor.

A középső harmadban jelenleg apostolok és a Nagy szent család-kép látható. Ami biztosan kijelenthető, hogy a kép szélterében teljes, azt két oldalról keret zárja le. A déli falon lévő apostolalakok esetében is jól látszódik, hogy eredetileg három alak került megfestésre, csak a középsőt a későbbi ablak vágása szinte teljesen eltüntette, lábujjai azonban még észrevehetőek. Ezt a három alakot is keret fogja közre.

A Nagy szent család-kép bal oldalán, egy később vágott ablak mellett Szent Péter alakja látható, tehát valószínűsíthetjük, hogy az apostolsorozat itt tovább folytatódott.

Az ablak területére két megoldás lehetséges: itt vagy eredetileg is egy keskenyebb ablaknyílás volt, vagy egy másik alak állhatott a helyén. Az előbbi mellett két érv is szól: Péter apostolnak Jézus alakjához való közelsége, illetve az alakok fölött futó látszatarcitektúra pont itt vált mintát. Ha újabb alakot feltételezünk ezen a helyen, az nagy valószínűséggel János apostol lehet, hiszen ő volt a Mester szeretett tanítványa.

A keleti falon, Péter mellett, illetve az északi falon egy-egy újabb nimbuszos fejtöredék látható, a hajakból ítélve egy fiatalabb és egy idősebb emberé. Ha megnézzük a kettő közti távolságot, körülbelül hat festett alak férne el rajta.

A fölöttük húzódó látszatarcitektúra vonalai szintén magabiztosan behúzhatóak a töredékek között.

A szentély többi töredéke esetében már sokkal kevésbé tudunk megállapításokat tenni. A látszat-architektúra fölött, a boltozat indításánál, a déli oldalon egy, Toulouse-i Lajoséhoz nagyon hasonló emelvényen valamilyen vörös színű építmény, talán szék vagy trón látható. Tőle balra egy fehér ruhás alak áll, kinek köpenye szegélye halvány rózsaszín. A kép jobb szélén a háttér még sötétké, körülöttük azonban már aranysárga. Ez az elrendezés leginkább egy Angyali üdvözlés-kompozíciónak felel meg, azonban mindez pusztán találgatás.

Tőlük balra, a keleti falon egy ládaszerű tárgy két oldalán egy halványrózsaszín és egy fehér ruhás térdelő alak ruharészletei láthatóak. A baloldali, fehér ruhás alakhoz közel megmaradt egy vörös festékcík, mely nagyon emlékeztet a szentélyben látható angyalok szárnyának végén lévő tollakra. Nagy a valószínűsége, hogy ez a töredék egy angyal maradványa.

Innen balra két darab nagyon megkopott trón vagy szék alapjai láthatóak.

A boltozat diadalívhez közelebb eső részén látható szivárványos töredék minden bizonnyal egy mandorla töredéke, mely egykor magában foglalhatta Krisztus alakját. Hogy milyen formában, az kérdéses. Leggyakoribb képtípus a trónoló, lábait glóbuszon vagy szivárványon nyugtató Krisztus (mint az akvarellmásolatok alapján a nyugati fal mandorlás Krisztusa esetében is), de előfordul, hogy a teljes Szentháromság megfestésre került (például Nagytótlakon).

A mandorlától északra egy írásszalagot kezében tartó, félkörökkel bővített négyzetes keretben mellől fölfelé ábrázolt alak töredéke látható, alatta egy tárgy, építmény vagy valamilyen keret töredéke. Az alak feje sajnos nem maradt meg, írásszalagja nagyon megkopott. Antik ruhát visel, vörös alsóruházata fölött rózsaszín

köpenye van. A mandorlás Krisztus alakja körül gyakran helyet kapott a négy evangélista alakja vagy szimbóluma – ebben az esetben talán Máté szimbólumát látjuk. Egy lehetőség, hogy ezzel az ikonográfiai programmal van dolgunk, de mindez pusztán csak feltételezés, a töredék mérete nem engedi meg az egyértelmű kijelentéseket.

Sajnos a kisebb töredékek annyira aprók és távol esnek egymástól, hogy nem lehet semmilyen képet összerakni belőlük. A boltozat utolsó viszonylag nagyobb méretű töredéke egy szék vagy trón oldalát ábrázolja – nem hinném, hogy sírláda részlete lehet.

A diadalív alján, a szentély felőli részen, tehát a déli falszakaszon minden valószínűség szerint Toulouse-i Szent Lajos ülő alakja látható. Az északi falszakaszon mindössze néhány centis töredékek maradtak fenn, melyekből csak annyi állapítható meg, hogy a Szent Lajos bal oldalán látható vörös-fehér-sárga szegély itt is megfestésre került. Esetleg ezen a falszakaszon is egy ülő alak foglalhatott helyet eredetileg – tapasztalataim szerint azonban a középkori falfestészet elsősorban nem szimmetrikusságáról híres.

A diadalív szentély felőli oldalán az okos és balga szüzek láthatóak, melyek olyan szerencsés töredékváltozatban maradtak ránk, hogy az alapján a főbb formákat képesek vagyunk rekonstruálni. A bibliai szöveg alapján ismeretes, hogy tízen voltak a szüzek. Sz5 apró töredéke egyértelművé teszi számunkra, hogy Sz1 és Sz10 kivételével minden szűz kerek medaillonban foglalt helyet.

A diadalív belső oldalán látható próféták csoportja maradt ránk legépebb és legteljesebb formájában, mindössze P1, P8 és P10 esetében tapasztalhatunk nagyobbacska hiányos felületet – mindegyiknél a kép alsó zónájában. Kezükben tartott írásszalagjukról vagy attribútumokról sajnos már soha nem tudunk meg többet.

A diadalív templomhajó felőli szakaszán, közvetlenül az ív vonalában néhány töredék maradt abból a növényi ornamentikából, amely egykor körbefutotta ezt a szakaszt. A töredékek alapján viszonylag jól berajzolható a hullámzó, háromleveles növényi minta a fölötte egyenesen húzódó fogazatos díszítéssel.

A fal további szakaszain, melyek tulajdonképpen a templomhajó keleti falát képezik, figurális ábrázolások nyomai láthatóak. Az északi szakaszon lévő, erősen kiegészített töredéken zöld és kék színek vannak, tehát valószínűleg mező és ég előtt két alak ruhájának részlete látható. A baloldali álló alak, a jobb oldalinak mintha be lennének hajlítva a térdei, tehát valószínűleg térdel. Amennyiben rávetítjük a túloldalon

megmaradt kereteket erre a falszakaszra is, azt láthatjuk, hogy a képmezőbe pontosan beleférnek az alakok, lábuk alatt pedig a templom teljes területén végigfutó geometrikus kőberakás-imitáció is kényelmesen elfér. Ezt alapul véve a kép véget érhetett a bal oldali, álló alak feje magasságában, tehát fölötté már nem lehetett, viszont a jobb oldali mellett még elférhetett egy további alak. Mindez ismét csak feltételezés. Ami bizonyosnak látszik, hogy a jelenet szabadterű, tehát egy ilyen ikonográfiával kell számolnunk.

Az északi fal esetében szinte semmi biztosat nem tudunk kijelenteni. Amennyiben a szakállas férfialak melletti néhány centis festékfolt egy fa, a kép témája szintén valamilyen szabadterű kompozíció lehetett. (Pusztán a sötétkéék háttér még nem indokolná, hiszen a templom falképeinek esetében ez az általános, még a trónon ülő, vagy architektúrával körülvett alakoknál is.) A tőle balra található apró keretdarabkák összeköthetőek, de lehet, hogy csak egy rövidebb jelenet erejéig. Az északi és a nyugati fal találkozásánál megmaradt lábak esetében pedig megemlíthető, hogy a lábak sűrű egymás mellett ábrázolása általában valamilyen vonulás-jelenet része szokott lenni.

A déli falon található töredékek közül talán legérdekesebb a kapu fölött található két darab aprócska töredék. Az egyik egy szempárt, a másik egy kendős fejtetőt mutat, amit nimbusz keretez. A kissé felfelé néző szemek és a fejtető magassága határozottan emlékeztet egy ikonográfiai típusra: a Királyok hódolatára. Bár mindez pusztán feltételezés, mégis elképzelhető, hogy a déli fal ezen szakaszán a gyermekével hódoló Mária, tőle balra pedig egy térdelő (általában a legidősebb) király kaphatott helyet.

Teljesen biztos kijelentést csak a nyugati fal esetében tehetünk. A Forster Központ Tervtárában őrzött Gróh István-féle akvarellmásolat alapján eredetileg a mandorlás Krisztus alakja került megfestésre. Szivárvány íven ült, és lábát is egy ilyen nyugtatta. Antik ruhát viselt, a nézővel szembe nézett, feje körül nimbusz volt. Két kezét nyitott tenyerekkel könyökből megemelte. Jobb oldalán két nimbuszos angyal nyúlt egy szőrcsuhás, kezeit imádságra emelő nimbuszos alak irányába, aki köves talajon térdelt. Tőlük jobbra az apostolok láthatóak, akik a másolat szerint eredetileg hatan voltak, tehát Krisztus túloldalán is számolhatunk legalább újabb hat (valószínűleg a szentélyben is megjelenő) apostollal. Mivel a fal északi, alsó szakaszán került megfestésre a Biblia szerint Krisztus balján megjelenő kárhozottak csoportja, így ugyanezen magasságban, a déli falszakaszon számolhatunk a Krisztus jobbán helyet foglaló üdvözültek csoportjával. Az azonos témájú falképek esetében őket angyalok

szokták kísérni, számos esetben megjelenik a Mennyeek országának kapuja, melyen beléphetnek az erényes életet élt hívők.

5. A falképek megtalálása és kibontása, a templom 20. századi helyreállítása

A 19. század végi, 20. század eleji beszámolókat áttekintve a falképek felfedezésére és feltárására vonatkozólag a következő adatokat ismerjük:

A templom falképeinek első említője Orbán Balázs. 1870-es munkájában említi a településre és annak templomára vonatkozó forrásokat, rövid leírást ad a templomról, illetve leírja, hogy a szentélyben néhány éve a málló mészréteg alól falképek kerültek elő.⁴⁶

A *Vasránap*i Ujság 1894-es száma számol be arról, hogy Nemes Ödön Marosszentannán régi falképet fedezett fel. Az Utolsó ítélet jelenetét lemásolta és a milleniumi kiállításon be fogja mutatni azt.⁴⁷

Az egyházközség 1911-es Aranykönyvében két régi fotográfia⁴⁸ mellett ez olvasható: „A marosszentannai öreg templom, mely a XIII. században épült. A falán látható freskók, - a vastag mészréteg alatt, - az 1912. évben fedeztetek föl 's a Műemlékek bizottsága által restauráltattak, megállapittatván, hogy a falképek a XIV. századból valók. Ugyanezen évben a „Műemlékek Országos Bizottsága” az egész templomot restauráltatta, cseréppel megfedette: 4000 kor. költséggel. Farkas Jenő ref. lelkész”.

A falképekről 1911-ben a *Vasránap*i Ujság hasábjain⁴⁹ „HATSZÁZÉVES FRESKÓKÉPEK” címmel az akkor még csak huszonkét éves Turnyowsky Sándor, marosvásárhelyi születésű ügyvéd, egyetemi tanár és újságíró tudósít. Az ő beszámolójából tudjuk meg, hogy a falképek feltárására a „műemlékeket gyűjtő bizottság” Pethely Gyula művésznövendéket küldte ki, aki „nagy ügyességgel és

⁴⁶ ORBÁN, 1870, 188-189.

⁴⁷ Fölfedezett régi falfestmények. In: *Vasránap*i Ujság. 1894 (41. évf. 33. szám), 549.

⁴⁸ Ugyanezen fotográfiaák találhatóak a Forster Központ Fotótárában is (lelt. sz. 30.708; lelt. sz. 28.570). Minden bizonnyal Sztéhlo Ottó 1910-es helyszíni felmérése alkalmával készülhettek.

⁴⁹ *Vasránap*i Ujság. 1911. (34. szám. 58. évf.)

kitartással hántotta le a mészréteget a falakról”. A hírlap két, Pethely–szignóval ellátott másolatot is közöl: Szent Pétert, valamint a Nagy szent család-ábrázolást.

A MOB 1903-1911 közötti működéséről szóló jelentésben rövid beszámolót találunk a templom falképeiről: „*A marosszentannai (Maros-Torda m.) ref. templomban Gróh István tanár a XV. századból származó érdekes falfestményeket (Utolsó itélet, Szent Anna családja, stb.) fejtett ki a mészréteg alól. A bizottság elrendelte a képek lemásolását és egyidejűleg javaslatot tett, hogy a szegény egyházközségnek temploma fönntartására segély engedélyeztessék.*”⁵⁰ „*Az egyes műszaki munkálatok előkészítése és keresztülvitele, valamint műemlékek megvizsgálása alkalmából készített sok fölvételen kívül különösen a következők emelendők ki. A középkori falképek másolataiból álló gyűjtemény számára Gróh István tanár lemásolta a marosszentannai ref. templomban kifejtett falképeket (9 drb) (...).*”⁵¹

1913-ban Gyárfás Tihamér könyvében a Vasárnapi Ujság cikke alapján beszámolót olvashatunk a szentély falain nemrégiben előkerült apostolok, valamint a Boldogságos Szűz angyalok és szentek által kísért alakjáról.⁵²

Az 1912-1913-as évekről szóló MOB-beszámolóban a templom helyreállítására fordított összegről kapunk újabb információt: „*A marosszentannai (Maros-Torda m.) ref. templom a bizottság által rendelkezésre bocsájtott terv alapján 3000 korona államsegély felhasználásával helyreállított.*”⁵³

A MOB-iratok részletesebb megvizsgálása után teljesebb képet kaphatunk a műemléki helyreállítások ezen fejezetéről. Kutatásom kiindulási alapját ehhez a Forster Központban lévő nem megjelent Sztehlo-katalógus megfelelő része képezte, melyben az iratok egy része már feldolgozásra került.⁵⁴ A kutatás közben előkerült újabb iratok által egyre nagyobbra duzzadt anyag⁵⁵ értékes információkkal szolgálhat.

⁵⁰ *A MOB működése az 1903-1911 években.* In: *Magyarország műemlékei III.* Szerk.: báró FORSTER Gyula, Budapest, 1913, 295.

⁵¹ FORSTER, 1913, 299.

⁵² *Művelődéstörténeti adatok. Régi falképek.* In: *Batthyáneum II.* Szerk.: GYÁRFÁS Tihamér, Barssó, 1913, 150.

⁵³ *A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1912-1913. években.* In: *Magyarország műemlékei IV.* Szerk.: Báró FORSTER Gyula, Budapest, 1915, 246.

⁵⁴ Az egyes iratok néhány mondatban történő összefoglalása mellett néhol idéznek is belőlük, illetve közlik a MOB 1910/395 teljes átirat szövegét, valamint az 1910-es, Sztehlo Ottó által készített felmérési rajzok és helyreállítási tervek listáját.

Id. Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár 1894. december 11-én kelt, a milleniumi országos kiállítás történelmi főcsoportjának igazgatójához címzett levelében előterjeszti Szalay Imrének, hogy a közelgő kiállítás alkalmából egy erdélyi falképmásolatokból álló gyűjtemény létrehozásán fáradozik. *„Ugyanis eddigi kutatásaim rednén meggyőződtem arról, hogy Erdély területén számos, részint román-, részint góth-stylű egyház létezik, melyek falai freskókat rejtenek. Ezek legtöbbször a világ előtt mintegy elrejtett szerény építmények, melyeket eddig jó formán észre sem vettek.”* Ehhez a munkához ajánlkozik megbízatásra: *„mint e vállalat tervezőjét és megindítóját, kizárólag engem mielőbb megbízni méltóztatnék”*. A terv kivitelezéséhez szükséges anyagi hozzájárulását (a lefejtési és helyreállítási költségekhez, anyagokhoz, a másoláshoz, valamint az utazáshoz maga és két segítője⁵⁶ számára három ingyenes állandó vonatjegyet) kéri az igazgatónak. A válaszlevél birtokának hiányában csak Nemes Ödön következő levelére támaszkodhatunk, melyből kitűnik, hogy az igazgató kijelentette, az igazgatóság nincs felhatalmazva bárkinek is a falképekkel kapcsolatban kizárólagos lemásolási engedélyt és tulajdonjogot adni; illetve felkérte Nemest a tervezett felkeresendő egyházak listájának megadására.

1895. április 8-ai levelében a rajztanár megadja a kért listát, és megismétli az anyagi támogatásra vonatkozó kérését Szalay Imre felé – ezúttal egy falképmásolatot is mellékel mutatóba: *„(...) a tisztelettel ide mellékelte kép a maros szent-annai góth stylű templom nyugati falán felfedezett freskó másolata. Ez egyház nyugati falát teljesen átkutattam, de ezen részleten kívül ott több nem volt található, mivel e fal egy része újításokon ment át, - azonban majdnem bizonyosra veszem, hogy az északi fal mésztegei alatt szintén falképek lappanganak s ezek is napfényre volnának hozandók. Az itt bemutatott kép, melynek eredetije 16-17 [] méter területet foglal el, az utolsó itélet töredéke. Töredék annyiban, hogy abból a kék színnel alapozott menynek csak egy része, továbbá az utolsó itélettel a pokol és a purgatorium egy része maradt reánk. A mennyben szivárványos mandorlában az Üdvözítő ül sebeit mutatva, míg balján Keresztelő Szt. János térdel s a bűnösökért könyörög, vele együtt könyörög a hat*

⁵⁵ A MOB-iratokat átirat formában lásd a Függelékben.

⁵⁶ B. NAGY Margit bevezetője alapján Nemes Ödön itt említett két segítője minden bizonnyal fia, ifj. Nemes Ödön, és annak osztálytársa, Kelemen Lajos lehetett, akik honismereti kirándulásaik alkalmával szintén lelkes felfedezői voltak a régi emlékeknek, s akiket a rajztanár magával vihetett útjaira. – In: KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984, 9-10.

apostol, kiken komoly méltóság ömlik el, míg a magasban, fellegek közül két angyal hirdeti tárogatón az utolsó ítéletet. A kép jobbfelőli /heraldikailag/ része, mely teljesen megsemmisült, kétségtelenül Szt. Máriát és a többi hat apostolt ábrázolta. Az alsó régióban ábrázolt két gyönyörű angyal-alakban Mihály főangyalt látjuk feltüntetve és pedig az első képen mint a jókat és gonoszokat mérlegeli s itt azon eszme jut kifejezésre, hogy egy jó lélek többet nyom a mérleg serpenyőjében, mint három gonosz. A másik angyal képben Mihályt, mint az ítélet végrehajtóját látjuk, amint pallósát magasra emelve, az összelánczott elkárhozottakat a pokolba űzi. A poklot itt is, mint azt a régi hasontárgyú képeken ábrázolva látjuk, egy nyitott szájú s tüzet hányó szörny jelképezi. E sárkány, mely éles fogakkal és szarvval van fölfegyverezve, úgy torkából, mint orrmányából lángot lövell az elkárhozottakra. Felette egy másik, de az előbbinél jóval kisebb méretű, elefánthoz hasonló szörny tűnik föl, mely szintén tüzet fúj. E tűzcsáváknál feltűnő, hogy azok színe szürkés-fehér, de kétségtelen, hogy az eredeti vörös vagy sárga szín a nyirok behatása következtében fakult meg. Ugyanának a nyiroknak tulajdonítható a festmény egy jókora részének elhomályosodása, nevezetesen azon résznek, hol a vörös ördögök a bűnösöket kinzani látszanak. Ezek között egy négy kéz láb kuszó s fölkantározott nő tűnik fel kin egy nagy orru ördög lovagol. A most leirt pokolnak ellentétes része: a paradicsom, miként a meny jobbfelőli része teljesen megsemmisült, de megmaradt a kettő közé helyezett tisztítóhely (purgatorium) egy részlete, mely a kádakba ültetett alakok által nyer kifejezést.⁵⁷ A festmény kompozíciójában egység nyilvánul s azt úgy a felfogás, mint a kivitel tekintetében a XIV. XV. századbeli festmények sorába kell soroznunk. Az elrendezésben, ornamentikában egyaránt izlés és szín nyilvánul, a rajz többnyire korrekt a szinharmonia pedig éppen feltűnően szép. A kép általában a névtelen festő által elérni szándékolt hatást gyakorolja, a mennyiben vallásos érzületünkre hat, ihlettel tölt el, megragad.”

Szalay Imre április 10-én a másolattal együtt átküldi a leveleket a MOB-nak, hogy a segélyezés iránt saját hatáskörben intézkedjen, az eredményről pedig majd tájékoztassa az igazgatóságot.

A MOB április 23-án tárgyalja az ügyet, mely során arra jut, hogy a rajztanár által támasztott feltételeket – miszerint a segély megadása után is megtartaná magának a képeket – nem tarja elfogadhatónak, és „a mintául bemutatott nagylapot nem találta saját igényeinek megfelelőnek”, így visszautasítja Nemes Ödön ajánlatát (MOB

⁵⁷ Ezek minden bizonnyal az Utolsó ítéletkor a sírládáikból kikelő elhunytak lehetnek.

1895/58). A következő évben a rajztanár a Székely Hirlap-ban közzé teszi a falképek leírását.⁵⁸ Ezek után a kis templomra csend-fátyol borult körülbelül 13 esztendeig.

1909. december 29-én Farkas Jenő református lelkész levelet intéz Berczik Árpádhoz, az Országos Magyar Szövetség elnökéhez, melyben arra kéri, továbbítsa írását a MOB-hoz: a várhegyi templomot a bizottság legyen szíves megvizsgáltatni, és ha érdemesnek tarja, saját költségén helyrehozatni, ugyanis az egyházközség olyan szegény, hogy nincs pénze önerőből finanszírozni azt. Január 1-én Berczik továbbítja a kérvényt a MOB-hoz, 17-én pedig Sztéhlo Ottó előjegyzí magának az utazást a templom helyszíni szemlájéhez (MOB 1910/8).

A gyors intézkedést megköszönve Farkas Jenő újabb levelet intéz Forster Gyulához, a MOB elnökéhez: „(...) *Sztéhlo Ottó bizottsági másod építész Úrat, templomunk megvizsgálására tisztelettel és szeretettel várjuk. – Marosszentanna leány-egyházam nevében, mély alázattal kérem méltóságos elnök urat: Sztéhlo építész úrral, -várhegyi kiszállása alkalmával, méltóztasson megvizsgáltatni a marosszentannai ref. templomot is. – Ez a templom is a XIII.ik században épült. Ugy tudom a műemlékek sorába föl is van véve. – Falain, a meszelés alatt, festmények vannak. Omlófélben levő fatornyában van egy 1490-beli harang. – Itt is van baj,- ámbár nem olyan égetően sürgős, mint a várhegyi templomnál. Marosszentanna – Várhegytől 4 km.re van, belesik a várhegyi út-vonalba. Így tehát megvizsgálása – egy uttal és fáradsággal talán megejthető lenne.*” A kérésnek eleget téve a MOB 1910. január 28-án felkéri Sztéhlo Ottót, hogy a várhegyi út alkalmából a szentannai templomot is vizsgálja meg. (MOB 1910/75)

Sztéhlo Ottó április 28-án felkeresi a templomot, és a helyszínen jegyzetet ír és vázlatokat készít – ezek a Forster Központ Tudományos Irattárában fennmaradtak (Iatsz. K 105.). Méretekkel ellátott rajzot készít a diadalív keresztmetszetéről, a diadalívet tartó faszerkezetről, a Ny-i ajtóról, a templom teljes alaprajzáról, a toronyról és annak harangjáról – lemásolva annak feliratát is. Feljegyzi, hogy az esetleges helyreállításon belül milyen változtatásokat szeretne eszközölni az egyházközség. Egy rövid feljegyzés is olvasható a lapokon, mely kérdéses, hogy Marosszentannára vonatkozik-e még (ebben kiszámolja, hogy 84.800 darab téglára lenne szükség valamihez).

⁵⁸ KELEMEN, 1977, 9-10.

1896-ban *Néhány székelyföldi freskóról* címmel előadást tartott nyolc település középkori falképeiről, melynek szövege szintén a *Székely Hirlap-ban* jelent meg.

Május 17-én jelentést tesz a MOB-nak a templom állapotáról, illetve az egyházközség által remélt felújítási munkálatokról. „*Marosvásárhely közelében fekvő Udvarfalva ref. egyházközséghez tartozó Várhegy és MarosSzentAnna fiókegyházak templomait April hó 24-én és 28-án megvizsgálván, mellékelt 5 db fénykép és 2 db felvételi rajzon van szerencsém nevezett építményeket a tekintetes Bizottságnak tisztelettel bemutatni. A várhegyi ref. templom kisebb szabású alacsony, a románkori időkből származó építmény, erősen átalakítva (...). (...) A maros Szent Annai ref. templom valamivel nagyobb és jobban conservált műemlék, ugyanazon korból. A templomban a mészréteg alatt eredeti figurális falfestmények vannak, melyek a megejtett vakarási kísérletek szerint igen érdekeseznek és jó karban lévőeknek mutatkoznak. Ugy hogy elsősorban ezen falfestmények szakszerű feltárására van szerencsém a Tekintetes Bizottság figyelmét tisztelettel felhívni. – Az egyház ohajtása elsősorban, a templomhoz a 18-ik században hozzáépített fatorony helyibe egy falazott tornyot építeni, mert a fatoronynak szerkezete gyenge levén, a torony harangozáskor erősen ing. Lehetne ugyan ezen szerkezetet András keresztekkel szilárdítani, mi azonban csak mint ideiglenes intézkedés válnék be. – Az egyházközség egyéb kívánságai egy nagyobb új karzat létesítése a nyugati oldalon, a szentélyben elhelyezett kis karzat eltávolításával. Műbeccsel nem bíró famennyezetének ujjoli pótlása padló új ablakok és kis új ajtó. Mindezekhez, tekintettel a fenntartandóknak mutatkozandó falfestmények és a toronyban levő 15 századból eredő harang biztosítására, az egyházközség tisztelettel kéri a Tekintetes Bizottságot, a régi részek helyreállításához mért arányban a helyreállítás költségeihez hozzájárulni méltóztassék.” /MOB 1910/395/*

Augusztus 2-án a MOB levelet intézett Farkas Jenő lelkészhez: „*A maros-szentannai templom helyreállítási költségeihez leendő esetleges hozzájárulásunk kérdését csak akkor tárgyalhatjuk érdemileg, ha a templomban levő régi falfestmények teljesen ki vannak fejtve és megállapíthatjuk, mennyiben indokolják ezek a festmények a templom műemlékként leendő fentartását*”. A feladatra Gróh Istvánt, az Országos Iparművészeti Iskola tanárát kéri fel. A MOB levelet küld Berczik Árpádnak, melyben kifejtik, hogy a templom a nagymértékű átalakítások miatt nem jogosult a műemléki támogatásra. Az egyházközséget tanácsokkal ellátták; illetve tornyának megtartására szólították fel: az így megspórolt pénzt költsék a tatarozásra. (MOB 1910/395). Még augusztusban Gróh jelenti, hogy kibontotta a falképeket, költségei fedezésére 400 koronát kér. 18-án a MOB beszámol a minisztériumnak a kibontott falképek

értékességéről: „A kifejtési munkálatok során kitűnt, hogy az egyhajós, kerek apsissal és famennyezetrel bíró románkori templom szentélyében, diadalívén és nyugati falán nagy számban maradtak fenn középkori, a XV. század végéről származó falképek, melyeknek különös becset az a körülmény ad, hogy a nevezett tanár szerint a festmények a primitív középkori művészetről a renaissance művészetre műtörténeti szempontból igen érdekes átmenetet mutatnak és rajtuk Rosenmaier János⁵⁹ nevezetes szász mester kezeinek befolyása tisztán megállapítható. Kíváncsnak tartjuk, hogy az érdekes falképsorozat, mely a templom helyreállítása következtében az érintés és rongálás veszélyének van kitéve és mai állapotában alig lesz fenntartható, bizottságunk gyűjteménye számára lemásoltassék, miért is tisztelettel javasoljuk, hogy a másolatok elkészítésével Gróh István tanár megbízatását megengedni méltóztassék.” (MOB 1911/614) Szeptember 7-én megérkezik a VKM engedélye, a falképek lemásolásával ekkorra Gróh már elkészült (MOB 1911/659).

Szeptember 17-én az egyházközség megbízásából Péterffy Dénes marosvásárhelyi kir. főmérnök a templom felújításához szükséges munkákról műszaki leírást és véleményt nyújt be. Ehhez előjárósági bizonyítványt mellékelnek, mely tanúsítja, hogy „a marosszentannai egyházközségnek oly kevés vagyona van, hogy az abból befolyó jövedelemből évi rendes kiadásait is alig képes fedezni⁶⁰, s e csekély vagyonát is 1440 kor. adósság terheli”, valamint „a folyó 1911 évben 10.000 Kor. költséggel iskolát és tanítói lakást épített s ez építés annyira kimerítette pénztárát, hogy a templom javításra váró rozoga fedelét helyrehozni képtelen” (MOB 1912/855). Szeptember 29-én Gróh István 9 lapon beterjeszti a másolatokat. A MOB méltatja Gróh István másolatait („azok a Gróhnál megszokott gonddal és lelkiismeretességgel történtek”), munkájáért 1200 korona kiutalását kéri (MOB 1911/713).

A Gróh által készített másolatok alapján október 14-én a MOB értesíti a VKM-et, hogy a falképek megóvása érdekében helyreállításra van szükség, ezt a jövő évi javadalom terhére engedélyezni méltóztassék. Jelenti, hogy a Péterffy Dénes által

⁵⁹ A nagyszebeni Kálvária-kép (1445) festője. A két falkép közti kapcsolat stílusán és az időbeli eltérés révén sem indokolt.

⁶⁰ 1907-es adatok szerint Marosszentanna egyenes állami adója 3817 korona, 1904-ben községi pótagója 2094 korona. 1904. évi összes jövedelme 1002 korona, az 1882 és 1901 között felhalmozott összes jelzálogterhe 106920 korona. 1903-ban a református egyházi adót fizetők száma 54 ember. – In: BARABÁS Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közgazdasági leírása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1907.

készített helyreállítási költségvetést Sztchlo Ottóval áldolgoztatták. Értesíti Farkas Jenőt, hogy a VKM-nél kérvényezték a szükséges összeget, de az ebben az évben már nem lesz meg, ezért kéri, tegyen meg minden tőle telhetőt, hogy *„legalább a szentély tetőfedése ideiglenesen kijavíttassák, nehogy a beszívargó nedvesség kárt okozzon jelesen a falképeket is megrongálja”* (MOB 1911/695).

1912 februárjában a VKM Gróh István részére engedélyezi és kiutalja az 1200 korona tiszteletdíjat (MOB 1912/86), majd július 2-án a templom helyreállítására is kiutal 2988 korona 27 fillért (MOB 1912/460).

Augusztus 6-án Farkas Jenő a helyreállítás során felmerült többletköltségek fedezését kéri a MOB-tól (MOB 1912/604). Szeptember 8-án a marosszentannai egyházközség ismét ülésezik, ahol eldöntik, hogy az újabb többletköltségek (a fedél lebontásakor kiderül, hogy gerendái korhadtsága miatt annak teljes cseréje szükséges) kifizetését is kérelmezni fogják a MOB-tól. 10-én az egyházközség a két ülés jegyzőkönyvének kivonatát megküldi a MOB-hoz. Bemutatja a Péterffy Dénes által elkészített pótköltségvetést, és kéri, *„ (...) kegyeskedjen a mellékelt jegyzőkönyvi kivonatban kitüntetett 4000 Kor. templomrestaurálási költséget folyó évi szept. hó 20-ig okvetlen folyósítani, nehogy vállalkozók a munka befejeztével pert akasszanak egyházközségünk nyakába.”* Szeptember 19-én a MOB tájékoztatja Farkas Jenőt, hogy az ígért összeget (2988 korona 27 fillér) csak *„a vállalkozó igazolt {...} kereseti kimutatása és az egyház hivatalos nyugtájának bemutatása ellenében”* tudja megadni. A rossz fedélszék gerendáinak és a mennyezet deszkáinak cseréjét a MOB-nak nem áll módjában kifizetni, hiszen már így is nagy anyagi részt vállalt át. *„Különbén is az egyháznak kötelessége temploma jó karban tartásáról gondoskodni (...).”* A falképek helyreállítása csak a MOB-tól kiküldött szakember által kivitelezhető, azonban ez az ügy jelenleg nem sürgős. (MOB 1912/715) Farkas Jenő 30-án a helyreállításra folyósított összegről elszámol, amelyhez csatolja a vállalkozó kereseti kimutatását is (MOB 1912/771). Október 16-án K. Lippich Elek miniszteri tanácsos *„az idegen ajkú lakosság lakta vidéken különösképen jelentős hivatást teljesítő magyar egyházközségnek”*⁶¹ a beadványát *„sürgős hivatalos tárgyalás végett”* megküldi a

⁶¹ Maros megyéről 1907-ben ezt írják: *„(...) e megye területén kapcsolódik össze az a rumen gyűrű, mely Bukovina felől északról és Rumenia felől délről körül fogja és elzárja az alföldi magyar medenczétől az erdélyi magyarság zömét. A székelység által alkotott egyetlen nagyobb sziget nyugati partjait e megye területén ostromolja, mossa leghevesebben az oláhajkú néptenger (...).”* Az 1880 és 1900 között eltelt 20 év alatt az oláh nyelvű népesség 24,8%-al növekedett a megyében.⁶¹ Marosszentanna polgári népessége

MOB-hoz. A MOB november 22-ei ülésén tárgyalja az ügyet, és javasolja a VKM-nek 1000 Korona engedélyezését „a felmerült hiány fedezésére” (MOB 1912/855; MOB 1912/974). 1913. július 27-én a VKM a „*templom helyreállításánál felmerült pótmunkákra 1000 k-t kiutalványoz*” (MOB 1913/538).

Hogy ezt követően miként alakult a templom sorsa, az nagyjából körvonalazódni látszik. Az 1918-as *Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezetében* a MOB által összeírt emlékek között Maros-Torda megyén belül nem szerepel Marosszentanna neve (Marosfalfalué már igen).⁶² Ennek ellenére a művészettörténészek és a szakma számára néhány évtizeddel később már fontos hivatkozási alap lett, az építészet területén mint átalakított román, félköríves apszisú templom; a falfestéssel foglalkozók körében pedig mint itáliai hatás alatt készült falképekkel bíró épület.

6. Az 1999 és 2005 közötti restaurálás

Az 1999 és 2005 közötti restaurálás a Teleki László Alapítvány támogatásával zajlott le, Kiss Lóránd restaurátor vezetésével. Ekkor megtörtént a templom falfelületének teljes feltárása, mely során újabb töredékek kerültek napvilágra (főleg az északi és déli fal, valamint a diadalív templomhajó felőli részén).

A restaurátorokat tulajdonképpen a 20. század eleji állapotok fogadták. A MOB által feltárt falképek száma a maiéhoz képest kisebb volt. A szentélyben található falképek kereteit kiegészítették, ezzel az egykor teljes alakos figurákat derékban elvágták. Szent Péter alakját alul erősen kiegészítették. A Nagy szent család kép alján csak a jobb oldali Mária és az angyal esetében ejtettek még némi festést, viszont a jelenet bal oldalára az 1911-es restaurálás emlékét megörökítő feliratot festettek.

A feltárás egyik legfontosabb momentuma a szentélyben Szent Pál alakja és a Nagy szent család-kép közti ablak megtalálása volt. A megmaradt, az ablak vonalát teljesen követő mintából egyértelmű, hogy az még a kifestés előtt elkészült.

1869-ben 793 fő volt, 1900-ban már 1055 fő, ebből 423 fő magyar, ill. 277 fő írt és olvasott. – In: BARABÁS, 1907, 17, 51, 120.

⁶² Műemlékek Országos Bizottsága: *Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete*. Budapest, Németh József kiadványllalata, 1918, 34.

Ugyanekkor került elő a papiszék fülkéje is, mely Lángi József közlése szerint az 1959-1960-ban végzett templomjavítás alkalmából.⁶³

A diadalív feltárásakor a restaurátorok eltávolították az 1773-as fa szerkezetet, helyére egy fém pántokból álló erősítés került, mely immáron nem akadályozza a prófétaalakokra való rálátást. A mostani restaurálás alkalmával a falképek feltárása után megtörtént az erősen megrogyott diadalív statikai megerősítése is.

A restaurátorok mindvégig tiszteletben tartották az eredeti falképeket. Azokat a felületeket, ahol már nem találtak festett réteget, a középkori technikának megfelelő módon visszavakolták, jelezve rajta a körülbelüli giornata-határokat. A falképeket csak kevés helyen és minimális módon egészítették ki ott, ahol az összkép megkívánta. Mindezt nagyon finom vonalkázással tették, így az eredeti és a kiegészítések közéről jól elkülöníthetők.

7. Stiláris és technikai megfigyelések; a szakirodalom állásfoglalása

A falképek al fresco technikával készültek, tehát a festéket a nedves vakolatra vitték fel, a pigmentek a vakolattal együtt kötöttek meg. Lángi József szerint a nagyon finom szemcséjű vakolatot egy rétegben hordták fel, átlagosan 8 milliméteres vastagságban. A falképek mintázatát a kartonról pontozásos módszerrel vitték át a falra, a mandorláknál körzővel szerkesztették ki az íveket.⁶⁴

Az alakoknál általánosságban megállapítható, hogy megfestésük a nagyobb színfoltok felvitelével kezdődött, és ezt egészítették ki tónusozás gyanánt világosabb és sötétebb vonalakkal. A világos vonalak legfelső rétegben történő alkalmazása általában az ősz szakállak esetében figyelhető meg. Jellegzetes vékony, sötét-barna vonalakkal dolgozták ki a fejek részleteit, így a szemek vonalát és táskásságát, a szemöldököket, az orrot, a száját, a hajak tónusozását, de még a kezek vonalait is.

A Nagy szent család jelenet jobb oldali Máriáján jól megfigyelhető a színek felviteli sorrendje. A festő először bejelölte a körvonalakat, majd az arc és a kezek megfestése után a köpeny fehérjét vitte fel; a fejnél látható is, hogy Szent Anna hüvelykujjába kissé belefestettek. Ezután a köpeny belső része következett halványzöld

⁶³ LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések III.* Budapest – Samorja, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2006, 100.

⁶⁴ LÁNGI – MIHÁLY, 2006, 102.

színnel, melyet a bíbor alsóruházat követett, ez látszik a deréknál összefogott, az övre finoman ráöblösödő ruhadarabnál. A nagyfátyol finom fehér tónusa csak ezek után kerülhetett fel. A Nagy szent család jelenet jobb oldali angyalának szárnya esetében és Szent Péter alakjánál is megfigyelhető, hogy a sötétkék háttérrel a festő az alakok megfestése után vitte fel – mindkét esetben kicsit belefestve a figurák körvonalába. A jobb oldali Mária esetében az is megállapítható, hogy a nimbusz fehér körvonala csak ennek a sötét háttérnek a felvitele után került megfestésre.

A szentélyben található nagyméretű fülke mintázatát közelebbről megvizsgálva, háromszögeinek egyenlőtlenségei miatt kijelenthető, hogy a festő itt nem használt sablont. Ezek festési iránya viszonylag jól megállapítható. A legegyszerűsebb soroknak a bal felsőből jobb alsó irányba húzott vonalak tűnnek, minden valószínűség szerint tehát ezeket húzta meg először a festő, hiszen ezek méretét és irányát tudta még a legjobban kontrollálni. Ezek után következhetett az ezekre átlósan merőleges vonalak meghúzása. A színek felvitelének sorrendje a ráfestéseknek köszönhetően jól kivehető: sárga, barna, fehér.

A szentélyben lévő szivárványos mandorla nagyfokú precizitással került megfestésre. Minden valószínűség szerint a mandorla belső és külső ívéen egymástól azonos távolságokra a festő kijelölt pontokat, melyeket ívesen kötött aztán össze. Ezután a sáv belsejétől kezdve két irányba egy-egy színnel (sárgával és lilával) fokozatosan tónusozta be a pikkelyszerű elemeket.

Érdekes, hogy az összes alak közül mindössze két helyen, Szent Anna és – a ma már nem látható, de a Gróh István által készített akvarellmásolaton még megjelenő – Krisztus esetében döntött úgy a festő, hogy szemből kívánja ábrázolni a személyeket. A túlzott aszimmetrikusság – mely ennél a két alaknál figyelhető csak meg – elől kitérve minden esetben enyhén oldalra fordított fejek kerültek megfestésre.

Ha megvizsgáljuk a falképeken látható nimbuszokat, azt láthatjuk, hogy még olyan helyeken is sokszor előfordulnak, ahol az nem lenne indokolt. Számos kérdés vetődhet fel tehát. A nem e világból valókat jelenítették meg így egységesen? A megkülönböztetés végett kaptak fehér csíkot a mennyei szférához tartozók? Az apostolok két féle képen kerültek megfestésre: a szentélyben egyszerű, a hajó nyugati falának Utolsó ítéletén fehér csíkkal ellátott nimbuszal. Ennek van bármi jelentősége? Talán két festő keze nyoma látható ebben?

Kivitelezésüket tekintve a fejek kidolgozása a legszembevetőbb: az arcok tónusozása, a hajszálok aprólékos kidolgozása, a szemek naturalisztikus megjelenítése

és az áttetsző fátylak kivitelezése mind rendkívül kvalitásos munkára utalnak. Mindennek ugyanakkor ellentmondanak a szentély déli falán megjelenített apostolok ügyetlenül megfestett ruharedői, valamint azok az élethűségre törekvő, de botladozva megfestett fülek, melyek Péter és a kopasz próféta fején láthatóak.

Szent Pál alakja első ránézésre kevésbé kvalitásosnak lenne mondható, mint Ap1 figurája. Emellett szólnak az ügyetlenül megfestett ruharedők, a sokkal egyszerűbb, tónusozás nélküli felső ruházat és a bal fülkagyló. Azonban, ha jobban megnézzük az alakot, az arcon észrevehetünk olyan apró részleteket, melyek nagy gondosságról árulkodnak. Ilyen az orr görbülete, a szemöldökök ráncolása, az enyhe kopaszodástól magas homlok, vagy az elsőre alig feltűnő finomságú szakáll az arcbőrön.

A szinte egységes kivitelezésének mondható arcok – keskeny, húsos ajkak, profilból ábrázolt orr, táskás szemek és egy vonallal megfestett szemöldök – esetében a festő a haj- és szakállformák variálásával igyekezett minden alaknak egyediséget kölcsönözni. A kopasz fejtől a hullámos, ősz hajon át a csavart bajuszig minden megtalálható ezeken a falképeken. A szemöldök feletti területnek, az arccsontnak, az orrhegynak, a száj fölötti területnek és az állcsúcsnak élfény megfestésével adott plaszticitást. Az idősebb alakok esetében ezt ráncokkal is kiegészítette.

Megfigyelve az alakok füleit, két külön csoportot különíthetünk el. A diadalív kopasz prófétája (P9), Szent Pál és Szent Péter tartozik az első csoportba. Előbbi esetében a haj hiánya, a két utóbbi esetében a fül mögé fésült haj enged láttatni egy-egy fület. Ezekben az esetekben a festő mintha igyekezett volna érzékeltetni a fülkagyló bemélyedő formáit, azonban mindezt elég ügyetlenül tette. A kopasz próféta fejét közelebbről szemügyre véve láthatjuk, hogy eredetileg mindkét füle megfestésre került volna, azonban a bal fület később egy kevés sárga festékkal lefestették. A festő érezte talán az eredetileg létrejövő kép komikusságát, ezért egy kevés sárga festékkal lefestette a fület. A másik csoportba mindössze a hajó északi falán található férfifej töredéke tartozik. Ennek füle lényegesen jobban sikerült. A formája egyszerűbb, gyorsabb ecsetvonásokkal került megfestésre; ráadásul jelen esetben nem is a megszokott barna vonallal, hanem egy sötétvörös festékkal dolgoztak. Összehasonlítva a két csoport fül-típusait, szinte lehetetlenségnek tűnik, hogy egy kéz festette volna mindegyiket.

Érdemes összevetni az egyes díszítőmotívumokat a korszak magyar kódexeinek díszítésével. A diadalíven található háromleveles növényi minta igen gyakori díszítőmotívum a kódexlapok szélein. Néhány példa erre: Petrus de Vineis és Richardus de Pofis: *Summa dictaminis* /57. r./, 14. század, Bécs, Österreichische

Nationalbibliothek (Cod. 481.); *Ganois Vencel bibliája* /1. r./, 14. század, Országos Széchényi Könyvtár (Cod. Lat. 78.); *Michael de Hungaria: Sermones* /1. r./, 15. század, Országos Széchényi Könyvtár (Cod. Lat. 336.); *Eligius-kódex* /7. r./, 15. század I. fele, Országos Széchényi Könyvtár (Cod. Lat. 377).

A diadalív két alsó szüzének félkörökkel díszített négyzetes kerete ugyancsak felbukkan néhány kódex esetében, például: *Képes Krónika* /1. r./, 14. század, Országos Széchényi Könyvtár (Cod. Lat. 404.); *Nekcsei Demeter bibliája* /5. v./, 14. század, Washington, Library of Congress, (Ms. Ppe – Accession 1.); *Pálóczi György breviáriuma* (*Pálóczi György címere*), 15. század I. fele, Salzburg, Universitätsbibliothek (M. II. 11.).

Ezt a fajta keretet ugyancsak megtaláljuk a hazai falfestészetben is, például az esztergomi palotakápolna prófétái és szibillái (14. sz. első fele) esetében.

Gróh István, a falképek egy részének mélyszerű alóli kibontója az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916. január 25-ei ülésén '*Kora-reneszánsz falképeink*' címmel előadást tartott a tagoknak, ahol az itáliai művészet hatásáról beszélt: „*A XV. században, a csúcsíves korszak végén virágzó falképirásunk volt, a minők bőven maradtak ránk emlékei. Ezeknek a mestereknek fiatalja megjárta a külföldet és hamar megismerkedett az új művészi irányzattal. Elsősorban az erdélyi szász mesterek művein jelentkezik a reneszánsz, előbb gyengén Rosenauer János szebeni Golgotháján, majd erősebben a brassói fekete templom Madonna-képén, a mely képnek talán Mátyás király volt az alapítója. Valószínű, hogy szász mestertől valók a maros-szentannai ref. templom nemrég feltárt falképei is, telve a kora renaissance művészet szűzies gyöngédségével.*”

Turnowsky Sándort ikonográfiai szempontból foglalkoztatták a falképek. A műkedvelő fiatalember véleménye szerint a falképek nem hivatásos vándorfestő munkái lehetnek, hanem helyi szerzetesek több helyről átvett „*szintetikus kópiái*”. Lehetséges mintákként Duccio és Cimabue-képekre hivatkozik.⁶⁵ Az újságcikkre hivatkozó Gyárfás Tihamér szerint 15. századi „*szorgalmas barátok kezemunkája*”.⁶⁶

⁶⁵ TURNYOWSKY, 1911, 685-686.

⁶⁶ GYÁRFÁS, 1913, 150.

A falképekről szóló első részletezőbb elemzés megírója, Ion D. Ștefănescu, Giotto és tanítványai köréhez kötötte azokat.⁶⁷

Balogh Jolán szerint a Nagy szent család képen tapasztalt szimmetrikusság, a fejtípusok és a zenélő angyalok jelenléte, Szent Péter fejtípusa, a szüzeket (Sz1 és Sz2) körülvevő keret és azok ruházata kapcsán érezhető az itáliai művészet hatása. Szent Pétert a New York-ban őrzött, Jacopo del Casentino-nak tulajdonított polyptichon Szent Péterével hozza összefüggésbe. Balogh a képek készítőjének mindezen érezhető, itáliai hatás ellenére azonban erdélyi mestert tartott, aki az itáliai elemeket összevegyítette a helyi művészettel.⁶⁸ Hasonlóképpen gondolkozott Gerevich Tibor is, aki egyénivé alakított helyi stílusuk mellett az Anjou-korban hazánk területén dolgozó itáliai mestereknek hatását látja.⁶⁹

A magyarországi művészet története I. című könyvben az arcokon megjelenő fehér festékek kialakított élfényeket említik meg, mint az itáliai hatás egyértelmű megnyilvánulását. Felhívja a figyelmet arra, hogy e falképek kapcsán is kitűnik, az itáliai hatás – az olyan nagy központok mellett, mint Esztergom – olykor még a legkisebb falvakba is eljutott.⁷⁰

Vasile Drăguț kétségtelennek tartja az itáliai munkát, az összetett szerkezetet pedig azzal magyarázza, hogy a mester tapasztalatait az Alpoktól északra is szerezhette.⁷¹

Prokopp Mária véleménye szerint a trecento színvilágának, alakmegformálásának, arcformáinak és redőkezelésének hatásával van dolgunk. Kiemeli az arcok érzékenységet, az alakok megnyúlt formáját, amik miatt a falképeket a 14. század végére datálja.⁷²

Dana Jenei, Kiss Lóránd és Pál Péter közös tanulmányukban a falképeken a 14. századi észak-itáliai művészet és az ún. „szép stílus” találkozását látják, és az

⁶⁷ ȘTEFĂNESCU, 1938, 17.

⁶⁸ BALOGH, 1943, 26-27.

⁶⁹ GERVECH Tibor: *L'arte ungherese della Transilvania*. Corvina, 1940, 547.

GEREVICH Tibor: *Erdélyi magyar művészet*. In: *Erdély*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940, 153.

⁷⁰ *A magyarországi művészet története I.* Szerk.: FÜLEP Lajos, Budapest, 1964, 169.

⁷¹ DRĂGUȚ, Vasile: *Arta gotică în România*. București, Editura Meridiane, 1979, 215-216.

DRĂGUȚ, Vasile: *Peintres italiens en Transylvanie, Crișana et Banat au long des XIVe et XVe siècles*. In: *Revue roumaine d'histoire de l'art. Série beaux-arts.* (15) 1978, 10-13.

⁷² MAROSI, 1987, 605-606.

esztergomi falképekkel hozzák összefüggésbe. Nagyon jó észrevételnek tartom tőlük a marosszentannai diadalíven látható, félkörökkel bővített négyzetes keretben helyet foglaló szűz (Sz1) és az esztergomi palotakápolna egy apostolának párhuzamát, akiknek fej- és kéztartásuk is megegyezik.⁷³

Jékely Zsombor és Kiss Lóránd közös munkájukban a falképeket a 14. század utolsó szakaszára datálják, stilárisan pedig az itáliai trecento hatásának „*hazánkban meggyökeresedett válfaját*” látják benne. Megállapítják, hogy a képek megfestése egyetlen periódusban történt, valószínűleg egy nagyobb műhely által. Stíluskapcsolatot a Kolozsvár környéki falképekkel látnak, legközelebbi párhuzamnak a bádoki templom falképeit említik.⁷⁴

Hasonlóan vélekedik Jenei Dana is, aki az itáliai trecento hatása alatt álló falképek a 14. század végé, 15. század elején készülhettek, és olyan Kolozsvár környéki festményekkel mutatnak rokonságot, mint a magyarfenesi, a magyarvistai, a szászfenesi vagy a szamosi. Ezen kívül kapcsolatot lát az esztergomi és az ochtinai falképekkel is.⁷⁵

Jékely Zsombor a bádoki falképekkel foglalkozó tanulmányában újrazivizsgálja az itáliai trecentonak a magyarországi emlékekre gyakorolt hatását, ezen belül külön foglalkozik az erdélyi emlékcsoport kérdésével. Szerinte nem beszélhetünk közvetlen itáliai kapcsolatokról, általában csak egyes elemeket vettek át (ilyen például az alakok háta mögött megjelenő mélykék háttér vagy egyes keretformák). Kiemeli, hogy ezen, egyértelműen az itáliai trecento részét képező elemek megléte nem jelent túl sokat, hiszen akkoriban egész Közép-Európában elterjedtek voltak. Az itáliai formavilág esetében rámutat, hogy míg az a 14. század második felére az egész ország területén ismertté vált, nem volt kizárólagos; az erdélyi anyag esetében nem tudunk közvetlen kapcsolatot kimutatni a megmaradt, itáliai hatásról árulkodó nagy központokkal (mint például Esztergom), és emlékeztet az ország középkori központjainak pusztulása okozta űrré is. Marosszentanna falképeit 1400 körülre teszi, és a bádoki, valamint a magyarfenesi templomok falképeivel hozza összefüggésbe. Az egész templom kifestését egy időpontra teszi, de a nyugati fal Utolsó ítélet jelenetét egy kevésbé tehetséges mesternek tulajdonítja.⁷⁶

⁷³ JENEI, Dana – KISS Lóránd – PÁL Petér, 2003, 429-437.

⁷⁴ JÉKELY – KISS, 2008, 215.

⁷⁵ JENEI, 2007, 53, 79.

⁷⁶ JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet*. In: *Colligite fragmenta! : örökségvédelem Erdélyben: örökségvédelmi konferencia*. Budapest, ELTE, 2008 (tanulmánykötet).

A magam részéről a vizsgálatok alapján hajlok arra a véleményre, hogy az itáliai hatásról tanúskodó, rendkívül kvalitásos alkotások esetében a festő helyi igények szerint alakította a falképeket, mely olyan apróságokban nyilvánul meg, mint az Utolsó ítélet egyik apostolának magyaros bajusza.

8. Az adatok történelembe ágyazása

8.1. Történeti adatok

A templom első írásos említése az 1332-es pápai tizedjegyzékből való, melyből kiderül, hogy a szentannai egyházközség 5 régi banálist fizet /„*Phinta sacerdos de sancta Anna solvit V banales antiquos*”./ Eszerint a templomnak ekkor már állnia kellett. 1375-ben Mihály papot említik, aki egy birtokot kap Teremi Ponya adományából. /„*Magister Michael filius Ponya de Theremj possessionem suam Bochk vocatam intra metas et limites Siculorum iuxta Morisio existentem ecclesie parochiali in honorem sanctissime Anne in villa Zenthanna-Azunfolua iuxta fluvium Morisii adiacenti et per eam rectori eiusdem ecclesie donasset*”./ 1409-ben és 1467-ben Zentanna-t írnak. 1451-ben „*Villa Zenthanna*”-t említenek, 1465-ben pedig Tamás plébánosról írnak /„*Thomas de Zenth Anna ecclesie plebans*”/.⁷⁷

8.2. A megrendelő személyének kérdése

A templom kifestésére megbízást adó személy ismerete egy olyan dolog, melyre a 14-15. század folyamán magyar területen csak kevés példánk akad. Írásos források csak nagyon ritkán állnak rendelkezésünkre. A falképeken megjelenő, a templom modelljét kezében tartó alakokban általában a donátort tisztelhetjük. Kísérőfeliratok segítségével személye jó esetben beazonosítható. Információk híján azonban csak a település lakosságát tudjuk megvizsgálni. Amennyiben rendelkezünk olyan írásos

Főszerk.: N. KIS Tímea, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, 2009, 194-208. - https://www.academia.edu/727828/A_Kolozs_megyei_B%C3%A1dok_falk%C3%A9pei_%C3%A9s_az_erd%C3%A9lyi_falfest%C3%A9szet – utolsó letöltés időpontja: 2014. 11. 15.

⁷⁷ ENTZ, 1994, 125.

LESTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. Gyulafehérvári Római Katolikus Ersekség, 2000. – <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/524.html> - utolsó letöltés időpontja: 2014.11.15.

forrásokkal, megnézhetjük, melyik család volt akkoriban olyan társadalmi pozícióban vagy vagyoni helyzetben, hogy megengedhette magának a donátori tiszteletet.

Orbán Balázstól a következőket tudjuk meg: „*Szentannán régen a Zenthannai család volt a földbirtokos, ebből kitűnt Zenthannai Pál*”. 1409-ben egy peres ügyben Zenthannai Pál elnöklete alatt tartottak közgyűlést.⁷⁸ Nagy Iván 1863-as munkájában megtaláljuk a Szent-Annay (Sz.-Annai) családot, melyből „*Pál-nak fia Imre 1409-ben Marosszéken bíró*”.⁷⁹ Kempelen Béla szintén említi a családot „*Szentannay (szentannai)*” néven.⁸⁰

Orbán szerint a család kihalásáról lehet szó, hiszen egy 1451-es perben Hunyadi János már olyan ítéletet hoz, hogy Alárdi Jakabbal és Ponya Mihállyal szemben Gerew István lányai, Margit és Márta kapja Zenth Annát, valamint a szélesi és udvarfalvi jószágrészeket.⁸¹

Nem sokkal később már a Tot/Tóth családnév kerül elő a településsel kapcsolatban; egy perokmányból kitűnik, hogy a szentannai Tot Ferenc „*még Lajos király idejében az 1507-ben elhalt Nagy Erdéli Mihálynak volt a successora*”.⁸²

A következő lépés, hogy összevetjük ezeket az információkat a templom épületével és falképeivel. Van egy eredetileg egyszerű, félköríves szentélyű román templomunk. A hajó déli falán látható befalazott ablaknyílások gótikus átalakításra engednek következtetni. A falképek stílusuk alapján a gótika időszakára tehetőek, a falképekben is kárt okozó még nagyobb méretű ablakok csak jóval később készülhettek.

Ikonográfiai szempontból is érdekes megállapításokat tehetünk. A Köpönyeges Madonna típusa Magyarországon I. (Nagy) Lajos (1342-1382) és Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) uralkodásának ideje alatt terjedt el a legjobban, a legtöbb ilyen ábrázolásunk ebből az időszakból való. A magyarság Máriához fűződő szeretete egészen Szent István királyunkig vezethető vissza. Az ő felajánlását I. László és Nagy Lajos is megújította.⁸³

⁷⁸ ORBÁN, 2006, 94.

⁷⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1863, 615.

⁸⁰ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok X*. Budapest, 1931, 126.

⁸¹ ORBÁN, 2006, 180.

⁸² ORBÁN, 2006, 193-194.

⁸³ GOMBOSI, 2008, 30.

A diadalív déli pillérének keleti oldalán látható Toulouse-i Szent Lajos (1214-1270) francia királyt hazájában már a 13. század közepe óta szentként tisztelték. A magyar Anjou-ház megalapítója Károly Róbert királyunk volt, kinek fia, Nagy Lajos Szent Lajosról kapta nevét. Nagy Lajos uralkodásának ideje alatt terjedt el Magyarországon is a szent király tisztelete és megfestése a templom szentjei között. Az ikonográfia alapján tehát a marosszentannai templom képeinek megfestését Nagy Lajos uralkodása idejére (1342-1382) keltezhetjük.

Ez az időszak éppen megfelel a stiláris vizsgálataink által kimutatott itáliai trecento hatásának. Károly Róbert 1333-ban, Nápolyba utazott, hogy fia, a gyermek András eljegyezze Róbert nápolyi király lányát, Johannát; az eljegyzést követően András Nápolyban maradt. A király kísérei közt volt ekkor az esztergomi érsek, valamint a váradi és a csanádi püspök is. Ahogy arra Marosi Ernő rámutatott, „*aligha lehet véletlen, hogy e körre mutatnak az itáliai trecento festészetének első igazolható importjelenségei*”.⁸⁴ A marosszentannai templom szentélyének szüzei (Sz1 és Sz10) esetében látható, félkörívvel bővített négyzet alakú keret egyértelmű itáliai hatása érkezhett a Székelyföld e kicsiny pontjára a középkori magyar udvari művészet közvetítésével.

9. Összegzés, kitekintés

Munkámmal a bevezetőben leírtak szerint igyekeztem bemutatni az internacionális gótika korszakának e távoli, sokáig elfeledett gyöngyszemét. Az épület átalakításainak és a falképek ikonográfiájának megvizsgálása után elkészítési idejükre vonatkozólag a 14. század második fele, azon belül is Nagy Lajos uralkodásának időszaka (1342-1382) tűnik legvalószínűbbnek. Mindez megfeleltethető stilisztikai vizsgálataink során tett megállapításainknak, miszerint a falképeken az itáliai trecento művészet hatása érvényesül, némi magyaros ízzel fűszerezve. A megrendelő személyével kapcsolatban a Zenthannai család neve merül fel.

Az összefoglalás, bár igyekezett minél teljesebb körű lenni, mégis jó néhány ponton bővíthető lenne még. Az újabb kutatások feladata kell, hogy legyen az a rendkívül izgalmasnak ígérkező felirat-anyag vizsgálata, amely a szentély falain maradt

⁸⁴ MAROSI, 1987, 90.

fent. A bekarcolások között feliratok és figurális ábrázolások is szép számmal akadnak, melyek közül elképzelhetőnek tartom, hogy néhány újabb érdekes információ birtokába juthatnánk. Ehhez a társtudományok segítségét kérve, többek között grafológusi elemzésnek is alá kéne vetni a karcolásokat.

További elemzést és gondoskodást igényelnének a restaurálás alkalmával előkerült festett mennyezetkazetták, melyek már muzeális értékkel bírnak. Állagmegóvásuk fontos, eredeti környezetükbe való visszaillesztésük pedig méltó lenne. A jelenleg szabadtéren lévő, az egykori diadalívet tartó fa szerkezet esetében sürgős beavatkozásra és múzeumba való helyezésére lenne szükség.

A MOB-iratok kutatása során a magyar műemlékvédelem 1910 körüli működéséről kaphattunk részletesebb képet. Láthattuk, hogy az akkori műemlékvédelmi szakemberek milyen hatalmas energiával és lelkesedéssel dolgoztak, és bár a pénz minden időben nagy úr, mind ők, mind a marosszentannai református egyházközség megtett minden tőle telhetőt az épület és a falképek védelmében – és ezt tapasztaljuk ma is. A 2000-es években zajlott restaurálás nagyfokú érzékenységről, a középkori művészethez való tiszteletteljes fordulásról tett tanúbizonyságot. A gyülekezet lelkésznöje, Péter Júlia elkötelezett védelmezője és ápolója a templomnak.

Van még mit tenni. A falképek technikájukból adódóan folyamatosan romlanak, ezzel a ténnyel szemben sajnos tehetetlenek vagyunk. Azonban minden tőlünk telhetőt meg kell tenni ennek lassítására. A lelkésznök elmondása szerint az egyik legnagyobb problémát a hőmérsékletingadozás okozza. Több száz év alatt sok minden változott, a gyülekezet telente az amúgy csontig hatoló hideg templom helyett már igényli a fűtés nyújtotta meleg templombelsőt, amihez elegendő lenne a heti egyszeri felfűtés is. A hét többi napján a templomot nem kellene fűteni, emiatt ilyenkor a kicsapódott pára csorogna le a falon. Szerencsére a lelkésznök felismerve a helyzet veszélyességét a falképekre nézve, igyekszik egy állandó hőmérsékletet biztosítani a belső térben, ami viszont óriási költségeket ró az egyházközségre, sokáig nem tartható tehát az állapot. Ilyen jellegű dolgok leírásával művészettörténészek manapság nem szoktak foglalkozni. Én azonban mégis fontosnak tartom kiemelni, hiszen a probléma létezik, folyamatosan fennáll. Mint oly sokszor, sajnos jelen esetben is ütköznek a funkció és a műemlékvédelem elvei.

Bibliográfia:

NAGY Iván: *Magyarország családi címereikkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1863.

ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. IV. kötet. Pest, 1868.

BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár, 1869.

RÓMER Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, 1874.

BALLAGI Aladár: *Legrégibb műemlékeink a keresztény korból*. In: *Századok*. 1877 (XI), 236-255.

Fölfedezett régi falfestmények. In: *Vasárnapi Ujság*. 1894 (41. évf. 33. szám), 549.

NEMES Ödön: *Néhány székelyföldi freskóról*. In: *Székely Hirlap*. 1896 (I), okt. 29, nov. 5.

GERECZE Péter: *Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma*. In: Báró

FORSTER Gyula: *Magyarország műemlékei I*. Budapest, 1905, 485-544.

GERECZE Péter: *Műemlékjegyzék*. 1906.

BARABÁS Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közgazdasági leírása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1907.

SZTEHLO Ottó jegyzetfüzete 1911-ből. – Kézirat a Forster Központban, ltsz. K. 105.

TURNYOWKSY Sándor: *Hatszázéves freskóképek*. In: *Vasárnapi Ujság*. 1911 (34. évf., 53. szám), 685-686.

A MOB működése az 1903-1911 években. In: Báró FORSTER Gyula: *Magyarország Műemlékei III.* Budapest, 1913, 221-300.

Művelődéstörténeti adatok. Régi falképek. In: *Batthyáneum II.* Szerk.: Gyárfás Tihamér, Brassó, 1913, 150-151.

Művészeti irodalom. In: *Művészet.* 1914 (13. évf. 3. szám).

<http://www.mke.hu/lyka/13/187-192-kronika.htm#3> – utolsó letöltés ideje: 2014. 11. 15.

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülései. In: *Archeológiai Értesítő.* Szerk.: Varjú Elemér, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1915 (XXXV. kötet), 375.

A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1912-1913. években. In: Báró FORSTER Gyula: *Magyarország műemlékei IV.* Budapest, 1915, 245-267.

Műemlékek Országos Bizottsága: *Magyarország fenntartandó műemlékei hivatalos jegyzékének tervezete.* Budapest, Németh József kiadóvállalata, 1918.

KELEMEN Lajos: *A szováti falfestmények.* In: *Pásztortűz.* 1925 (XI).

KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok.* X. kötet, Budapest, 1931, 126.

BALOGH Ilona: *Magyar fátornyok. Néprajzi Füzetek I.* Szerk.: Dr. Györffy István, Budapest, 1935.

STEFANESCU, I. D.: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie.* Paris, 1938.

GEREVICH Tibor: *Erdélyi magyar művészet.* In: *Erdély.* Budapest, 1940.

GEREVICH Tibor: *L'arte ungherese della Transilvania.* Corvina. 1940.

BALOGH Jolán: *Ungarische Kunstdenmäler im heimgekehrten Siebenbürgen. Ungarn.* 1941.

BÍRÓ József: *Erdély művészete*. Budapest, 1941.

KOROMPAY György: *Középkori eredetű református templomok és templomerődök*. Budapest, 1942.

KOVÁTS J. István: *Magyar református templomok*. Budapest, 1942.

BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance I*. Kolozsvár, 1943.

ENTZ Géza: *A középkori székely művészet kérdései*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 162. szám). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum- Egyesület, 1943.

RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, Akadémiai, 1954.

LAJTA Edit: *A »Nagy szent család« ikonográfiája: a későközépkori művészet elvilágiasodásának tipikus példája*. In: *Művészettörténeti Értesítő*. (3) 1954, 34–48.

RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954.

BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. Budapest, 1955.

A magyarországi művészet története I. Szerk.: FÜLEP Lajos, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964.

BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. II*. Budapest, 1966.

DRĂGUȚ, Vasile: *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*. București, 1970.

TROMBITÁS József: *A marosszentannai református XIII.-ik századból való műemléktemplom története*. 1971. – Gépelt szöveg a marosszentannai lelkészségen.

DRĂGUȚ, Vasile: *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. In: *Pagini de vechi artă românească II*. 1972, 7-83.

KELEMEN, Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1977.

RADOCSAY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, Corvina, 1977.

DRĂGUȚ, Vasile: *Peintres italiens en Transylvanie, Crișana et Banat au long des XIVe et XVe siècles*. In: *Revue roumaine d'histoire de l'art. Série beaux-arts*. (15) 1978, 3-18.

Magyarországi művészet 1300-1470 körül. Szerk.: MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987.

DRĂGUȚ, Vasile: *Arta gotică în România*. București, Editura Meridiane, 1979.

PROKOPP Mária: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984.

SZABÓ András: *A marosszentannai református egyházközség templomának története*. (II. lelkészképesítő dolgozat) Marosvásárhely, Egyetemi Foku Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1988.

ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1994.

ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1996.

LESTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2000. -
<http://mek.niif.hu/04600/04684/html/index.html> - utolsó letöltés időpontja: 2014.11.15.

BENKŐ Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*. Budapest, Teleki László Alapítvány– Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2002.

JENEI, Dana – KISS Lóránd – PÁL Petér: *Sântana de Mureș. Pictura murala a Bisericii Reformată*. In: *In memoriam Radu Popa: temeieri ale civilizației românești în*

context european. Biblioteca Muzeului Bistrița Seria Historica 7. Szerk.: Daniela MARCU ISTRATE – Angel ISTRATE – Corneliu GAIU, Kolozsvár, 2003, 429-437.

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések III.* Budapest – Samorja, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2006.

ORBÁN Balázs: *Kiegészítések a Székelyföld leírásához II. Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék.* Sepsiszentgyörgy, Charta, 2006.

JENEI, Dana: *Gothic Mural Painting in Transylvania.* Bukarest, Noi Media Print, 2007.

GOMBOSI Beatrix: Gombosi Beatrix: „*Köponyegem pedig az én irgalmasságom...*” *Köponyeges Mária-ábrázolások a középkori Magyarországon.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008.

JÁNÓ Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestés kutatástörténetéhez.* Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, Székely Nemzeti Múzeum – Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2008.

JÉKELY Zsombor – KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008.

JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet.* In: *Colligite fragmenta!: örökségvédelem Erdélyben: örökségvédelmi konferencia.* Budapest, ELTE, 2008 (tanulmánykötet). Főszerk.: N. KIS Tímea, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, 2009, 194-208. - https://www.academia.edu/727828/A_Kolozs_megyei_B%C3%A1dok_falk%C3%A9pei_%C3%A9s_az_erd%C3%A9lyi_falfest%C3%A9szet – utolsó letöltés időpontja: 2014. 11. 15.

FÜGGELÉK

A Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ tulajdonában lévő anyagok:

TERVTÁR:

A Gróh István-féle akvarell-másolatok:

- 'A MAROSSZENTANNAI REF. TEMPLOM ALAPRAJZA'
Tusrajz, rajta jelölve a feltárt falképek.
Lelt. sz. 164/1912 (MOB 256; OMF 342)
- Balga szűz
Lelt.sz. 175/1912 (MOB 262; OMF 348)
- Két próféta
Lelt.sz. 174/1912 (MOB 261; OMF 347)
- Egy ismeretlen apostol és Szent Pál
Lelt. sz. 176/1912 (MOB 263; OMF 349)
- Gróh István akvarell-másolata: Toulouse-i Szent Lajos; Szent Péter és egy ismeretlen apostol fejtöredéke
Lelt. sz. 177/1912 (MOB 264; OMF 350)
- Gróh István akvarell-másolata: Nagy szent család
Lelt. sz. 170/1912 (MOB 257; OMF 343)
- Gróh István akvarell-másolata: Balga szűz
Lelt. sz. 173/1912 (MOB 260; OMF 346)
- Gróh István akvarell-másolata: Utolsó ítélet: Lélekmérő Szent Mihály, agyal és a kárhozott lelkek
Lelt. sz. 171/1912 (MOB 258; OMF 344)

- Gróh István akvarell-másolata: Utolsó ítélet: Mandorlás Krisztus, szűrcsuhás alak két angyallal, hat apostol
Lelt. sz. 172/1901 (MOB 259; OMF 345)
- Debreczeni László mérési adatokkal ellátott alaprajzáról fénykép
Neg. sz. 171.157

Sztehlo Ottó 1910-es felmérései:

1. 'Maros Sz. Anna. ref. templom. helyreállítási terv.': alaprajz, keresztmetszet
Lelt. sz. OMF K 3327
M = 1:100
szignó: Sztehlo Ottó (felmérés: 1910)
2. 'Maros Sz. Anna': alaprajz, keresztmetszet, harang rajzvázlat
Lelt. sz. OMF K 3328
M = 1:100
Szigónó: Szthelo Ottó, felmérés: 1910
A lap jobb szélén ceruzavázlat a harangról, ill. annak feliratáról.
3. Hosszmetszet
Lelt. sz. OMF K 3329 (MOB 395/1910)
M = 1:100
(Felmérés: Sztehlo Ottó, 1910)
4. 'Maros Sz. Anna. Hosszmetszés.'
Lelt sz. OMF 3330
M = 1:100
(Felmérés: Sztehlo Ottó, 1910)
5. Torony nyugatról
Lelt. sz. OMF K 3331
(Felmérés: Sztehlo Ottó, 1910)

6. 'MAROS SZ. ANNA. ref. templom.': nyugati homlokzat
Lelt. sz. OMF K 3332
M = 1:100
Jelzés: Sztehlo (felmérés: 1910)
7. Torony északi homlokzata/keresztmetszete
Lelt. sz. OMF K 3333
Jelzés: Sztehlo (felmérés: 1910)
8. 'MAROS. SZ. ANNA. ujtorny.': torony nyugati homlokzata
Lelt. sz. OMF K 3334
M = 1:100
Jelzés: Sztehlo (felmérés: 1910)
9. 'Maros Sz. Anna': nyugati homlokzat
Lelt. sz. OMF K 3335
(Felmérés: Sztehlo Ottó, 1910)

FOTÓTÁR:

1. 'MAROSSZENTANNA, Ref. templom, külső'
Lelt. sz. 28.570
Neg. sz. 85.457 (MOB 1161; Sztehlo 1910/395)
Repr. neg. sz. 163193
Kartonra kasírozott fotográfia.
A templom látképe É-Ny-ról. Két faragott oszloppal ellátott, öt fokos lépcső vezet a torony talapzatához. A torony a templomhoz képest tekintélyes méretű, faszindelyes, földút határolja. A toronysisakon felirat, tetején gömbvégződés.
2. 'MAROSSZENTANNA, SÂNTANA DE MURÂȘ, Ref. templom v. Maros Torda m'
Lelt. sz. 30.708

Neg. sz. 85.458 (MOB 1162; Sztehlo 1910/395)

Kemény kartonra kasírozott fotográfia.

A templom külső részlete D-K-ről. Fazsindelyes lefedések. A toronynak négy oldalról ablaka van, a D-i kapu fölött napóra látható.

3. 'MAROSSZENTANNA, REF. TEMPLOM BELSEJE', a diadalív nyugati oldala.

Repr. neg. sz. 163195

Műemléki Fényképtár 69.227

Felirat a diadalívet kitámasztó fa szerkezeten: 'ANO 1773'. A falképekről a mészréteg kezdetlegesen lemosva; Szent Pál, Szent Péter és a Nagy szent család is bekeretezve. A hajóban padok, csillár látható, oldalt szószékkorona. 'Istennek igéje él és ...' – feliratú terítő a szószéken.

4. 'MAROSSZENTANNA, Maros Torda, falképtöredék a szentély déli falán'

Lelt. sz. 20911

Repr. neg. sz. 163196

A mészréteg gyakorlatilag lemosva a falképekről. A szentély K-i falán orgonakarzat énektartó táblával. Az alsó berakás-imitációnak csak a felső harmada van lemosva, a lemosott képek sötét vonallal vannak keretezve. Az ablakot kívülről zsákanyaggal sötétítették be a fotózáshoz.

5. 'MAROSSZENTANNA, ref. templ., bronz dombormű a harangon, 1497'

Lelt. sz. 20912

Balogh Jolán könyvében ez a fotó közölve.

6. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Falkép'

Lelt. sz. 6381

Alapleltár 5494/379

Akvarellmásolat 264 a.

Repr. neg. sz. 163205

A diadalív D-i pillérének *K-i alakjáról* (valószínűleg *Toulouse-i Szent Lajos*) készült akvarellmásolat fotográfiája.

7. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Falkép: Szent Péter'
Lelt. sz. 6382
Alapleltár 5494/380
Akvarellmásolat 264 b.
Repr. neg. sz. 163204
*Szent Péterről és egy további apostol alakjáról készült akvarellmásolat
fotográfiája.*
8. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Szent Anna'
Lelt. sz. 6374
Alapleltár 5494/372
Akvarellmásolat 257
Repr. neg. sz. 163198
A Nagy szent családról készült akvarellmásolat fotográfiája.
9. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Lélekmérés'
Lelt. sz. 6375
Alapleltár 5494/373
Akvarellmásolat 258
Repr. neg. sz. 163199
Az Utolsó ítélet részletéről készült akvarellmásolat fotográfiája.
10. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Szent nő'
Lelt. sz. 6377
Alapleltár 5494/375
Akvarellmásolat 260
Repr. neg. sz. 163202
*Az Utolsó ítélet másik részletéről (Krisztus, apostolok) készült akvarellmásolat
fotográfiája.*
11. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Két próféta'
Lelt. sz. 6378
Alapleltár 5494/376
Akvarellmásolat 261
Repr. neg. sz. 163200

12. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Balga szűz'

Lelt. sz. 6379

Alapleltár 5494/377

Akvarellmásolat 262 (Gróh István)

Repr. neg. sz. 163203

13. 'MAROSSZENTANNA, ref. templom, Falkép'

Lelt. sz. 6380

Alapleltár 5494/378

Akvarellmásolat 263

Repr. neg. sz. 163197

A szentély D-i falán fennmaradt *két apostolról* készült akvarellmásolat
fotográfiája.

KÖNYVTÁR; TUDOMÁNYOS IRATTÁR:

(A lent következő MOB-iratok legtöbbje kézírással készült, melynek átírása nem minden esetben volt lehetséges. Ezekben az esetekben {...}-el jelöltem a hiányt a szövegben. Ezen kívül az anyagok tartalmazzák az aláírások képét, mert nem minden esetben voltak beazonosíthatóak.)

MOB 1895/58

Méltóságos Miniszteri Tanácsos Úr! – Azon alkalomból, hogy a magyar nemzet a honalapítás ezredéves ünnepére készül s egy nagy nemzeti kiállításon kulturájának fokozatos fejlődését is bemutatni iparkodik – szerény véleményem szerint felkutatandónak tartok minden oly emléket, mely által régi kulturánk állapotát s annak fázisait dokumentálhatjuk. Épp ez okból azon eszme ébredett fel bennem hogy Erdély területén található ódon egyházainkat és profán építményeinket kutatásom tárgyaivá tegyem azon célból, hogy a mészrétegek alatt lappangó festményeket napfényre hozzam, azokat gondosan, híven lemásoljam, és gyűjteményembe foglalva, magyarázó szöveg kíséretében a milleniumi kiállításon bemutassam. Ugyanis eddigi kutatásaim rendén meggyőződtem arról, hogy Erdély területén számos, részint román-, részint góth-stylű egyház létezik, melyek falai freskókat rejtenek. Ezek legtöbbszörre a világ elől mintegy elrejtett szerény építmények, melyeket eddig jóformán észre sem vették. Én ezen nagyrészen eredeti alakjukban korunkra maradt ódon templomok freskóinak napfényre hozatalát tűztem feladatomból, annyival inkább, mivel eddigi felfedezéseim is igen becses művelődéstörténeti adatokat szolgáltatottak. E falképek általában fényt vetnek nemcsak szorosan vett egyházi festészetünk multjára, hanem a különböző korok művészeti állapotára, a festészet fokozatos fejlődésére, azon idők szellemi életére, régi viseletükre s általában nemzetünk középkori izlésére. De nemcsak a fresko-, hanem a mennyezet- (tábla) képek is gazdag ékitményeikkel, alakjaikkal, czimereikkel is Erdély sok érdekes régiségét bír felmutatni. Kutatásaimmal, - amint fentebb szerencsés lehettem említeni, - már megkondattam s eddig néhány egyház mészrétegei alól igen érdekes freskókat fedtem föl s azokat az eredeti színek visszaadásával le is másoltam. Ezek közül két fresko az utolsó itéltet tünteti föl, melyek egyike már azon okból is rendkívüli érdekléssel bír, mivel azon pogánykori máguszainkat és pithonisszáinkat látjuk feltüntetve. Egy más templom falain az apostolok és evangélistákon kívül szent

királyaink képeire találtam, nemkülönben teljes épségben jött napfényre egy igen érdekes magyar nő-alak. És előttem áll az átkutatandó építmények egész sora, melyekről határozott tudomásom van, hogy freskókat rejtenek. – Habár teljes tudatában vagyok annak, hogy a vállalat kivitele óriási fáradságot, munkában való kitartást követel tőlem: nem rettenek vissza a munkától, föltéve ha e munkámban a magas kormány kellő anyagi támogatását lehetek szerencsés megnyerni. Eddig nyert tapasztalataim ugyanis arról győztek meg, hogy az ily kutatások az azokra fordított rendkívül fárasztó munka mellett tetemes kiadásokkal is járnak, mely kiadások fedezése tehetségemet felülmúlja. E kiadások sorába tartoznak egyfelől az utazási költségek, másfelől a lefejtési munkálatok, segédeszközök, esetleg pauzálások, a helyreállítási költségek, valamint a műnek a kiállításra leendő elkészítése, illetve az üvegnek vagy példányban való kinyomattatása és a könyvkötői munkálatok költségeinek fedezésére. Ép ez utóbbi körülmény indított arra, hogy Méltóságodat, mint az ezredéves országos kiállítás történelmi főcsoport igazgatóját eme kulturhistoriai szempontból kiváló fontosságú vállalatom nagybecsű figyelembe vételére tiszteletteljesen kérem s egyszersmind szerény tehetségemet e téren a milleniumi kiállítás érdekében felajánljam. Azon esetben, ha ajánlatom elfogadtatik, alázatos kérésem arra irányulva, hogy az erdélyi régi falképek kutatásával és azok lefestésével, mint e vállalat tervezőjét és megindítóját, kizárólag engem mielőbb megbízni méltóztassék, hogy tekintettel az aránylag felette rövid időre s az enyhe tél szakra, a munkát egész erélylyel folytathassam egyszersmind rendezvén a költségek fedezhetése iránt a szükséges intézkedéseket is megtenni kegyeskedjék. Tekintve továbbá, hogy erdélyi körutunkban gyakran az állami vasútvonalakat is igénybe kell vennem, legyen szabad úgy a magam, mint két segédkezőm részére nevezett vonalakra összesen három szabadjegyért esedeznem. – Azon esetben, ha Méltóságod az erdélyi régi falképek kutatásával s azok lemásolásával kizárólag engem megbízni hajlandó: nagybecsű értesítéséért esedezem, mely esetben kész vagyok a felfedezett freskók másolataiból néhány lapot, nemkülönben a további kutatásra vonatkozó programmal személyesen bemutatni. Biztosíthatom Méltóságodat, hogy megbízatásom esetén a milleniumi kiállítás nagybecsű gyűjteménnyel fog gyarapodni, mely a mellett, hogy régi kulturánkra vonatkozólag új adatokat fog szolgáltatni, hazai régészetünknek is becsületére fog válni, mivel a gyűjtemény becses forrás mű gyanánt fog szolgálni. Részemről mi fáradságot sem fogok kimélni, minden rendelkezésemre álló időt a mű minél fényesebb megvalósítására fogok fordítani. Hogy pedig e tekintetben kellő jártassággal bírok, legyen szabad azon körülményre hivatkoznom,

hogy mult 1883. évben a nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi Miniszter az magas intézkedése folytán ily nemű megbízatást már teljesítettem. – Végül bátorodom hangsúlyozni, hogy a milleniumnak a készülendő eme gyűjteményre nézve a tulajdonjogot magamnak kívánom fentartani s hogy e mű képit, melyek a legfinomabb aquarell-kivitelben készülnek, külön-külön színes kartonra húzva a falterületen krónológiai sorrendben lesznek kiállítva, a nyomtatott magyarázó szöveget pedig diszes táblába foglalva külön asztalterületen helyezendem el. – Méltóságos Miniszteri Tanácsos Urnak. Marosvásárhely, 1894. deczember hó 11-én - alázatos szolgája Nemes Ödön s. k. rajztanár.

Nemes Ödön s. k. rajztanár.

Méltóságos Igazgató úr! – Most, midőn az ezredéves kiállítás megtartásának időpontja iránt többé kétség nem forog és a tavasz beálltával a helyszínen való működést intenzívebben eszközölhetem: legyen szabad még mult 1894 évi Deczember 13.ról 2744 szám alatt hozzám intézett nagybecsű soraiban kifejezett óhajának megfelelőleg egy általam felfedezett illetve napfényre hozott falkép másolatát mutatvány képen és visszavárárolag bemutatnom s egyidejűleg kérésem, miszerint korábbi beadványomban hangsúlyozott tervem kivitelét, - ha az Méltóságod helyeslésével is találkozik, - elősegíteni kegyeskedjék. A mi Méltóságod azon kijelentését illeti, hogy a falképek lemásolására az igazgatóság senkinek kizárólagos megbízást és egyedüli tulajdonjogot adni nincs hivatva, tisztelettel tudomásul veszem, de egyszersmind legyen szabad beadványomnak egy félreértett passzusára vonatkozólag felvilágosításul szolgálni. Én ugyanis a helyreállítási költségek alatt nem az eredeti falképek restaurálásának költségeit értettem, hanem igen is azon költségeket melyeket az itt-ott lebontott, megszakgatott s ismét jó karba hozandó falak okoznak s a melyekre az illető egyházközségek feltétlenül kötelezni szoktak. – A mi Méltóságod nagybecsű válaszában kifejezett azon kívánságát illeti, hogy terjesszem be azon emlékek lajstromát, hol falképeket napfényre hozni és lemásolni szándékozom: van szerencsém becses kívánságának azon ismételt kijelentéssel eleget tenni, hogy a most elősorolandó egyházak mind olyanok, melyekről határozott tudomásom van, hogy falképeket rejtenek s azok lemásolhatására nézve az illetékes köröktől az engedélyt megnyernem sikerült. E régi, részint román,- részint góth-stylű egyházat a következők:

Nyárad-Szt. László, Nyomát, Vaja, Berekeresztúr, Nyárad-Szt. Anna, Gyulakuta, Gogánváralja, Maros-Szt. Anna, Maros-Szt. Király, Nagy-Enyed, Ölyves, Ribicze, Marosvásárhely. – Továbbá lemásolandók volnának a berethalomi, darloczi, almakereki és vajdahunyadi templomok már felfedett, de eddig nem ismertetett igen becses falképek. A maros-szt.-királyi és maros-szt. annai ódon templomokra vonatkozólag hangsúlyozni kívánom hogy azokban kutatásokat már sikerrel eszközöltem s a tisztelettel ide mellékelt kép a maros szent-annai góth stylű templom nyugati falán felfedezett freskó másolata. Ez egyház nyugati falát teljesen átkutattam, de ezen részleten kívül ott több nem volt található, mivel e fal egy része ujitásokon ment át, - azonban majdnem bizonyosra veszem, hogy az északi fal mész rétegei alatt szintén falképek lappanganak s ezek is napfényre volnának hozandók. Az itt bemutatott kép, melynek eredetije 16-17 méter területet foglal el, az utolsó ítélet töredéke. Töredék annyiban, hogy abból a kék szinnel alapozott menynek csak egy része, továbbá

az utolsó ítélettel a pokol és a purgatorium egy része maradt reánk. A mennyben szivárványos mandorlában az Üdvezítő ül sebeit mutatva, míg balján Keresztelő Szt. János térdel s a bűnösökért könyörög, vele együtt könyörög a hat apostol, kiken komoly méltóság ömlik el, míg a magasban, fellegek közül két angyal hirdeti tárogatón az utolsó ítéletet. A kép jobbfelőli /heraldikailag/ része, mely teljesen megsemmisült, kétségtelenül Szt. Máriát és a többi hat apostolt ábrázolta. Az alsó régióban ábrázolt két gyönyörű angyal-alakban Mihály főangyalt látjuk feltüntetve és pedig az első képen mint a jókat és gonoszokat mérlegeli s itt azon eszme jut kifejezésre, hogy egy jó lélek többet nyom a mérleg serpenyőjében, mint három gonosz. A másik angyal képen Mihályt, mint az ítélet végrehajtóját látjuk, amint pallósát magasra emelve, az összelánczolt elkárhozottakat a pokolba üzi. A poklot itt is, mint azt a régi hasontárgyú képeken ábrázolva látjuk, egy nyitott szájú s tüzet hányó szörny jelképezi. E sárkány, mely éles fogakkal és szarvval van fölfegyverezve, úgy torkából, mint orrmányából lángot lövell az elkárhozottakra. Felette egy másik, de az előbbinél jóval kisebb méretű, elefánthoz hasonló szörny tűnik föl, mely szintén tüzet fúj. E tűzsáváknál feltűnő, hogy azok színe szürkés-fehér, de kétségtelen, hogy az eredeti vörös vagy sárga szín a nyirok behatása következtében fakult meg. Ugyanának a nyiroknak tulajdonítható a festmény egy jókora részének elhomályosodása, nevezetesen azon résznek, hol a vörös ördögök a bűnösöket kinzani látszanak. Ezek között egy négy kéz láb kuszó s fölkantározott nő tűnik fel kin egy nagy orru ördög lovagol. A most leírt pokolnak ellentétes része: a paradicsom, miként a meny jobbfelőli része teljesen megsemmisült, de megmaradt a kettő közé helyezett tisztítóhely (purgatorium) egy részlete, mely a kádakba ültetett alakok által nyer kifejezést. A festmény kompozíciójában egység nyilvánul s azt úgy a felfogás, mint a kivitel tekintetében a XIV. XV. századbeli festmények sorába kell soroznunk. Az elrendezésben, ornamentikában egyaránt izlés és szín nyilvánul, a rajz többnyire korrekt a színharmonia pedig éppen feltűnően szép. A kép általában a névtelen festő által elérni szándékolt hatást gyakorolja, a mennyiben vallásos érzületünkre hat, ihlettel tölt el, megragad. (...) – Már multkori beadványomban voltam bátor méltóságodat azon czélom felől értesíteni, hogy e nyár folyamán felfedendő falképek hű másolatait nyomtatott szöveg kíséretében a milleniumi kiállításon bemutatni szándékozom, mely okból megfelelő segílyt kértem. Azon reményben, hogy ezen főleg művelődéstörténeti szempontból nagy fontosságú vállalatom az óhajtott támogatásban fog részesíttetni. A milleniumi kiállításon való részvételemet annak idején bejelentettem, miért is tisztelettel kérem Méltóságodat, miszerint engem becses

elhatározása felől mielőbb értesíteni s ugyakkor a most ide csatolt falkép-másolatot további használat végett visszaküldeni méltóztassék.

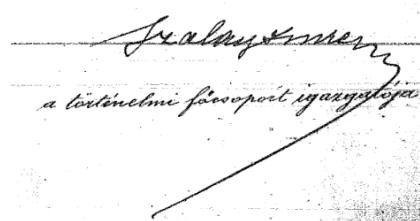
Méltóságos Igazgató Úrnak – Marosvásárhely, 1895. ápril 8. – alázatos szolgája: Nemes
Ödön rajztanár s. k.

*1895. ápr. 8.
Nemes Ödön rajztanár s. k.*

A műemlékek országos bizottságának
Budapest, Andrássy út 60a

Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár két rendbeli beadványát melyekben az erdélyrészi régi falképek felkutatására és az ezredéves országos kiállítás történelmi főcsoportjában leendő bemutatása céljából azok lemásolására ajánlkozik van szerencsém /. alatt másolatban a visszavárólag ide mellékelt felvétel-mintával együtt az országos bizottságnak oly kéressel küldeni meg, hogy ezen ajánkozás kapcsán a felvételek elkészítésének segélyezése iránt saját hatáskörében intézkedni s az eredményről a történelmi főcsoport igazgatóságát értesíteni szíveskedjék.

Budapest, 1895. ápril 10.

Szalay Imre⁸⁵

a történelmi főcsoport igazgatója.

⁸⁵ 1894-től a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

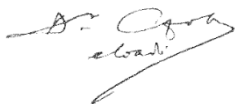
Szalay Imre a történelmi főcsoport igazgatója megküld. Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanárnak két rendbeli beadványát másolatban, melyekben az erdélyrészi régi falképek felkutatására és az ezredéves országos kiállítás történelmi főcsoportjában leszendő bemutatása céljából azok lemásolására ajánlkozik.

Az 1896-ik évi ezredéves orsz. kiállítás Történelmi főcsoportja tekintetes Igazgatójának
Bpsten

Hivatkozással a Tek. Igazgatóságnak f. évi ápril 10-ikén kelt 3932. becses átirataira, melyek Kíséretében Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár két rendbeli beadványát másolat a ./ alatt tisztelettel ide {...} minta-felvételi rajzlappal együtt nevezetes tanár részére dotatiójában saját engedélyezése céljából hozzánk osztani méltóztatott, van szerencsénk a következőkben válaszolni.

A műemlékek orsz. bizottsága mint f. évi ápril hó 23-ikai ülésében ezen ügy tárgyalásakor a bizottság a mintául bemutatott nagylapot nem találta saját igényeinek megfelelőnek s ebből kifolyólag nem lát {...} a bizottság céljára alkalmas {...} – tekintettel még különösen Nemes Ödön tanárnak beadványaiban hangsúlyozott azon feltételeire, hogy a felvételeket a kért segély megadása esetén magának megtartani kívánja – a műemlékek orsz. bizottsága élénk sajnálatára {...} azon kérdésben, hogy nevezetes tanár {...} a kért segély engedélyezése iránt a nmélt. vall. és közokt. Ministeriumhoz javaslattal járuljon.

Kelt Bpsten, 23-ikai {...} rendes ülésünkből.

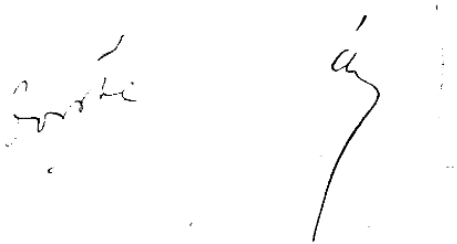
Dr. Czobor
előadó

MOB 1910/75

Farkas Jenő beszolgáló ref. lelkész jelentése a várhegyi /Maros-Torda m./ ref. templom helyreállítása ügyében, egyben felhívja a bizottság figyelmét a marosszentannai ref. templomra.

Sztehlo másodépítész úr sziveskedjék a várhegyi templom megvizsgálása alkalmával a marosszentannai templomot is megvizsgálni.

Bp 910 I/28

Forster

A templomban bemeszelt falképek vannak

A harang pacskolata a Rómer-hagyatékban

1910. I. 29.
L. Stehlo

1910 I/29

I. Stehlo

Udvarfalva, Marosszentanna, Várhegy ref. egyházközségek lelkeszi hivatalától.

Szám: 29:/1910.

Méltóságos Bárá Forster Gyula Úr,
a „Műemlékek Országos Bizottsága” elnökének
Budapest.

Méltóságodnak, a várhegyi ref. templom ügyében hozzánk intézett nagybecsű leiratát igen nagy hálával és örömmel olvastuk. – Nagy-nagy a mi nyomorúságunk s így minden biztató szó,- minden egyes lépés, mely ügyünket a megvalósulás stádiuma felé viszi,- reménységgel és örömmel tölt el. A legnagyobb hálával köszönjük, méltóságos elnök Úrnak, hogy ügyünket fölvette s benne ilyen gyorsan intézkedni méltóztatott. Sztéhlo Ottó bizottsági másod építész Úrat, templomunk megvizsgálására tisztelettel és szeretettel várjuk. –

Marosszentanna leány-egyházam nevében, mély alázattal kérem méltóságos elnök urat: Sztéhlo építész úrral,- várhegyi kiszállása alkalmával, méltóztatson megvizsgáltatni a marosszentannai ref. templomot is. – Ez a templom is a XIII.ik században épült. Ugy tudom a műemlékek sorába föl is van véve. – Falain, a meszelés alatt, festmények vannak. Omlófélben levő fatornyában van egy 1490-beli harang. – Itt is van baj,- ámbar nem olyan égetően sürgős, mint a várhegyi templomnál. Marosszentanna – Várhegytől 4 km.re van, bele-esik a várhegyi út-vonalba. Így tehát megvizsgálása – egy uttal és fáradsággal talán megejthető lenne.

Mindezeknek utána Méltóságos elnök Úrnak, eddigi jóindulatát hálásan megköszönve s azt ezutánra is kérni vagyok

Kiváló tisztelettel

Udvarfalva

per: Marosvásárhely

Farkas Jenő
beszolgáló ref. lelkész.

Farkas Jenő
beszolgáló ref. lelkész.

MOB 1910/136

Az erdélyi refomátus egyházkerület igazgatótanácsától.

MÉLTÓSÁGOS ELNÖK ÚR!

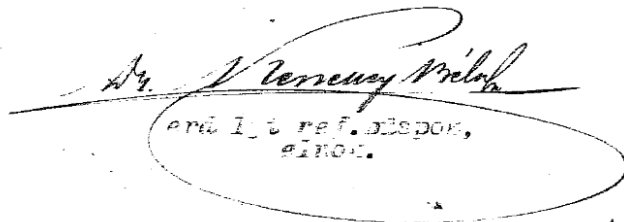
A marosszentannai {...} restaurálása elkerülhetetlenné {...} alkalmával ezt is ismételtén {...}

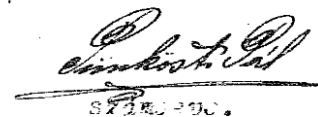
A marosszentannai {...} restaurálása elkerülhetetlenné {...} alkalmával ezt is ismételtén {...}

Maradunk kiváló tisztelettel:

Az erdélyi reform. egyházkerület igazgatótanácsától

Kolozsvárt, 1910 február hó 9.

erd. ref. elnök,
Erdély.

Erdély.

Pünkösdi Pál

Méltóságos báró FORSTER GYULA úrnak, a Műemlékek Országos Bizottsága
elnökének

BUDAPEST.

Az erdélyi ref. egyházkerület igazgatótanácsa kéri a marosszentannai ref. templom megvizsgálását.

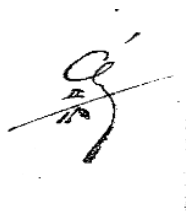
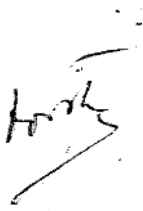
Az erdélyi ref. egyházkerület méltóságos Igazgatótanácsának!

Folyó hó 9-én 213. szám alatt kelt átiratra hivatkozólag van szerencsém a méltóságos Igazgatótanácsot értesíteni, hogy Farkas Jenő lelkész jelentése alapján a várhegyi ref. templom megvizsgálása alkalmából a marosszentannai templom megvizsgálását is elrendeltük és nem fogjuk elmulasztani a továbbiakra nézve a méltóságos Igazgatótanáccsal érintkezésbe lépni.

Kiváló tisztelettel

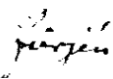
Bp 910 II/18

II/15

Forster

Sztehlo Ottó másodépítész jelentése a Marosvásárhely közelében fekvő Udvarfalva ref. egyházközséghez tartozó Várhegy és Maros-Szt.-Anna fiókegyházak templomának megvizsgálásáról.

Nagytekintetű Jenő úr

ref. lelkésznek

Udvarfalva

n. p. Marosvásárhely

A várhegyi és maros-szentannai templomok ügyében előterjesztett kérelmek ügyét mai napon tartott ülésünkben tárgyalva van szerencsénk nagytekintetű Uraságoddal a következőket tudatni.

A kiküldöttünk, Stehlo Ottó másodépítész által bemutatott jelentésből és felvételekből arról győződünk meg, hogy (...)

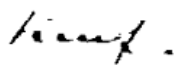
A maros-szentannai templom helyreállítási költségeihez leendő esetleges hozzájárulásunk kérdését csak akkor tárgyalhatjuk érdemileg, ha a templomban levő régi falfestmények teljesen ki vannak fejtve és megállapíthatjuk, mennyiben indokolják ezek a festmények a templom műemlékként leendő fentartását. A festmények kifejtésére egyidejűleg Gróh István urat, az Orsz. Iparművészeti Iskola tanárát bíztuk meg.

Bp. 910 VIII/II r. ülésből

II.

Gróh Istvánnak

A maros-szentannai (Marosvásárhely mellett levő román stílusú ref. templomban a mészréteg alól középkori falfestmények nyomai tűntek elő. Kérjük tekintetes Uraságot, hogy a szóban levő festményeket teljesen kifejteni és azok koráról, állapotáról és jelentőségéről bizottságunkat tájékoztatni szíveskedjék.

III.

Berczik Árpád

(l.8/1910.n.)

Berczik Árpád

(l.8/1910.n.)

Farkas Jenő várhegyi ref. lelkésznek Méltóságod folyó évi január 1.-én kelt becses irata kapcsán bizottságunkhoz áttett kérvénye és folyó évi január 12-én 8. szám alatt kelt előzetes {...} hivatkozálag azon {...} Méltóságodnak {...} hozni, hogy az ügyet kiküldött szakértőnk jelentése alapján mai napon tartott ülésünkben tárgyaltuk. A bemutatott jelentésből és felvételekből arról győződünk meg, hogy az eredetileg román stílusú templomot későbbi átalakítások eredeti jellegéből teljesen kiforgatták, úgyhogy a templomnak mint műemléknek fentartására biztosított javadalma igénybe nem vehető, {...} a tatarozás és kibővítés alkalmából szükséges szakszerű útmutatással készségesen támogattuk az egyházat, melyet egyidejűleg arra is felszólítottunk, hogy a régi, jellegzetes alakú haraglábat hagyja meg és új torony építését mellőzve ennek költségeit inkább a tatarozásra és kibővítésre írja.

fogadja

Farkas Jenő
1910. 1. 8.

Tekintetes bizottság!

Marosvásárhely közelében fekvő Udvarfalva ref. egyházközséghez tartozó Várhegy és MarosSzentAnna fiókegyházak templomait April hó 24-én és 28-án megvizsgálván, mellékelt 5 db fénykép és 2 db felvételi rajzon van szerencsém nevezett építményeket a tekintetes Bizottságnak tisztelettel bemutatni.

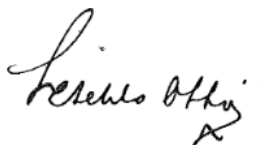
A várhegyi ref. templom kisebb szabású alacsony, a románkori időkből származó építmény, erősen átalakítva (...).

(...)

A maros Szent Annai ref. templom valamivel nagyobb és jobban conservált műemlék, ugyanazon korból. A templomban a mészréteg alatt eredeti figurális falfestmények vannak, melyek a megejtett vakarási kísérletek szerint igen érdekeseknek és jó karban lévőeknek mutatkoznak. Ugy hogy elsősorban ezen falfestmények szakszerű feltárására van szerencsém a Tekintetes Bizottság figyelmét tisztelettel felhívni. –

Az egyház ohajtása elsősorban, a templomhoz a 18-ik században hozzáépített fatorony helyibe egy falazott tornyot építeni, mert a fatoronynak szerkezete gyenge lévén, a torony harangozáskor erősen ing. Lehetne ugyan ezen szerkezetet András keresztekkel szilárdítani, mi azonban csak mint ideiglenes intézkedés válnék be. – Az egyházközség egyéb kívánságai egy nagyobb új karzat létesítése a nyugati oldalon, a szentélyben elhelyezett kis karzat eltávolításával. Mübeccsel nem bíró famennyezetének ujjoli pótlása padló új ablakok és kis új ajtó. Mindezekhez, tekintettel a fenntartandóknak mutatkozandó falfestmények és a toronyban levő 15 századból eredő *(1298)* harang biztosítására, az egyházközség tisztelettel kéri a Tekintetes Bizottságot, a régi részek helyreállításához mért arányban a helyreállítás költségeihez hozzájárulni méltóztassék. mellékelve: 1 harangfelírás pacskolat. –

Budapesten 1910. Május 17-én

Sztehlo Ottó

MOB 1911/614

Gróh István iparműv. isk. tanár a marosszentannai ref. templom falképeinek kifejtéséről jelentést tesz és részkiadásainak fedezésére előlegképen 400 korona folyósítását kéri.

I.

Heronernek!

Van szerencsém a Tekintetes Igazgatóságot kérni, hogy a „Műemlékek” számla terhére a marosszentannai ref. templom képek kifejtése czimen Gróh István iparművészeti isk. tanár úr kezeihez előlegül 400 / négyszáz koronát kifizetni sziveskedjék.

Bpest, 1911. VIII/

Ideiglenes nyugta nincs!!

II.

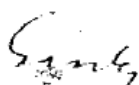
(engedély miatt) Ministeriumnak!

Az erd. ref. egyházkerület igazgatótanácsa kijelentette bizottságunknak, hogy a marosszentannai ref. egyház régi templomát helyreállíttatni óhajtja, s e célból szakértő kiküldetését kérte. A templom megvizsgálatván a mészréteg alól középkori falfestmények nyomai tűntek elő. Az előtűnt részletek arra engedtek következtetni, hogy a mészréteg alatt értékes falképek lappanganak, a festmények feltárása végett Gróh István tanárt a helyszínére küldtük. A kifejtési munkálatok során kitűnt, hogy az egyhajós, kerek apsissal és famennyezettel bíró románkori templom szentélyében, diadalívén és nyugati falán nagy számban maradtak fenn középkori, a XV. század végéről származó falképek, melyeknek különös becset az a körülmény ad, hogy a nevezett tanár szerint a festmények a primitív középkori művészetről a renaissance

művészetre műtörténeti szempontból igen érdekes átmenetet mutatnak és {...} Rosenmaúer János⁸⁶ nevezetes szász mester kezeinek befolyása tisztán megállapítható.

Kíváncsnak tartjuk, hogy az érdekes falképsorozat, mely a templom helyreállítása következtében az érintés és rongálás veszélyének van kitéve és mai állapotában alig lesz fenntartható, bizottságunk gyűjteménye számára lemásoltassék, miért is tisztelettel javasoljuk, hogy a másolatok elkészítésével Gróh István tanár megbízatását megengedni méltóztassék. A kifejtés és másolatok díjazása és a templom helyreállítása iránt pótlólag lesz szerencsénk javaslatunkat előterjeszteni.

Bpest, 1911. VIII/18

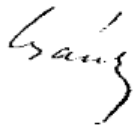
⁸⁶ A nagyszebeni Kálvária-kép (1445) festője. A két falkép közti kapcsolat stílárisan és az időbeli eltérés révén sem indokolt.

MOB 1911/659

Vallás- és közokt. minisztérium felhatalmazza a bizottságot, hogy a marosszentannai ref. templom falképei másolatainak elkészítésével Gróh István tanárt megbízhassa.

Miután a másolatok már elkészültek, Gróh tanár úr értesítése felesleges.
Tudomásul vétetik!

Bpest, 1911 IX/4.

MOB 1911/695

Udvarfalvi ref. lelkeszi hivatal a marosszentannai ref. templom falképeinek és tetőzetének helyreállítása iránt.

Műszaki szakvélemény és költségvetés l.) pótlólag beküldetett 1911. IX 21-én

Nmélt. vall.- és közokt. Min!

A marosszentannai ref. templom ügyében folyó évi augusztus 18.-án tettünk előzetes jelentést, melynek folytán a Magyar Minisztérium folyó évi augusztus 26-án 102350. szám alatt kelt leirata alapján Gróh István tanár a templom szentélyében mészréteg alól előkerült középkori falképsorozat lemásolásával megbízott.

A Gróh által készített másolatok, melyekről egyidejűleg 713. szám alatt terjesztjük elő jelentésünket, kétségtelenné teszik, hogy a falképsorozat a fentartást, illetőleg az e célból szükséges helyreállítási munkák fogantatását megérdemli. Ez iránt terjesztette be az egyházközség az 1./ alatt felterjesztett folyamodványt, Péterfy Dénes főmérnök költségelőirányzatával együtt, mely szerint a templom helyreállítására 4357 korona 05 fillér költség van előirányozva. Miután a szegény egyházközség, mely iskoláját a folyó évben 10.000 korona költséggel újjáépíteni volt kénytelen, a templom helyreállítását nem végeztetheti és a szükséges költség fedezését bizottságunk javadalmából kéri, a bemutatott költségelőirányzatot az elkerülhetetlen szükségletek és csakis a fentartás céljából teljesítendő munkákra szorítkozva Sztéhló Ottó másodépítész által átdolgoztattunk.

Ezen 2988 korona 27 fillérrel elszámított újabb költségvetést 2 ./. alatt felterjesztve van szerencsénk tisztelettel javasolni, hogy az összeget a templomban levő falképek jelentőségére és az idegen ajkú lakosság közt élő magyar egyházközség szegénységére való tekintettel jövő évi javadalmunk terhére engedélyezni méltóztassék.

Bp. 911 IX/30 r. üléséből

II.

Nagytiszteletű Farkas Jenő ref. lelkész úrnak

Udvarfalva

A marosszentannai ref. templom helyreállítása iránt folyó évi szeptember 16.-n benyújtott kérvényre kivatkozólag van szerencsénk Nagytiszteletű Uraságotat értesíteni, hogy javaslatunkat mai napon tartott ülésünkből a vallás- és közoktatásügyi ministérium elé terjesztettük, minthogy azonban kedvező ministeri határozat esetén sem lesznek a helyreállítási munkák a folyó évben foganatosíthatók, szíveskedjék Nagytekintetű Uraságod saját hatáskörében intézkedni, hogy legalább a szentély tetőfedése ideiglenesen kijavíttassék, nehogy a beszivárgó nedvesség kárt okozzon jelesen a falképeket is megrongálja.

Kiny.

A handwritten signature in black ink, consisting of a stylized, cursive script that begins with a large, sweeping 'G' or 'F' shape and ends with a long, horizontal stroke.

MOB 1911/713

Nagytekintetű Bizottság!

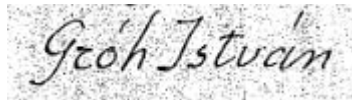
Az elmúlt évben kapott megbízás folytán a maros-szt-annai falképeket kifejtettem és lemásoltam. E másolatokat kilencz lapon mellékelve van szerencsém betérjeszteni.

Mély tisztelettel maradtam

az Orsz. Bizottság

kész szolgája

Gróh István

A rectangular stamp containing a handwritten signature in cursive script that reads "Gróh István".

Budapest 1911 szept. 29.

Gróh István tanár a marosszentannai ref. templom falképeinek 9 db másolatát jelentés kíséretében betérjeszti.

Nmélt. vall.- és közokt. Min!

A Magyar Minisztérium folyó évi augusztus 26.-án 102350 szám alatt kelt leírata alapján Gróh István tanár a marosszentannai ref. templom szentélyében fennmaradt és nevezett tanár által kifejtett középkori falképek lemásolásával megbízott. Az általa készített 9 db. másolatot alulírt napon tartott ülésünkben szemléltük meg és megállapítottuk, hogy azok a Gróhnál megszokott gonddal és lelkiismeretességgel történtek. Tisztelettel javasoljuk, hogy Gróh István részére a kifejtés munkájáért 400 koronát, a 9 db. másolat elkészítéséért pedig 800, összesen 1200 koronát engedélyezni és kiutalni méltóztassék.

Bp. 911 IX/30 r. ülésből,

Forster

Jegyzőkönyv a Műemlékek Országos Bizottságának 1911. évi szeptember 30.-án tartott r. üléséről.

(...)

9. A marosszentannai ref. templom fentartása.

Az erdélyi ref. egyházkerület igazgatótanácsa 1910. évi február 9.-én a helyreállítást igénylő templom megvizsgálását kérte. / 136/1910. /

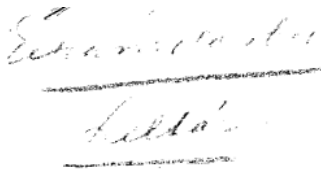
A templomot Sztehlo Ottó másodépítész vizsgálta meg, kinek jelentése szerint a templom kis méretű, egyhajós épület, románkori apsissal, míg hajója, mely deszkázott mennyezettel van fedve, - újabbkori. A templom diadalívét egykor nyilván bővítési szándékkal ki akarták bontani, utóbb azonban falhagytak ezzel és a repedezett épületrészt aládúcolták. Különös figyelmet érdemelnek a templom szentélyében a mészréteg alól előtűnő freskók, melyek kifejtésével Gróh István tanár bizatott meg / 395/1910. /, kinek jelentése szerint a képek valóban becsesek, és fentartásra méltók. / 614/1911. / A marosszentannai egyházközség folyó évi szeptember 16.-án folyamodványt nyújtott be a templom tetőzetének megújítása és a falképek kifejtése következtében megrongált falak helyreállítása iránt, mely munkák költségét a szegény egyház fedezni képtelen. Péterfy Dénes főmérnök műszaki leírása és költségvetése szerint 4357 korona 05 fillér kívántatnék a helyreállításra. / 695/1911. / Időközben a vallás- és közoktatásügyi ministerium folyó évi aug. 26.-án 102350. szám alatt kelt engedélye alapján Gróh István a falképekről másolatokat készített. / 659, 713/1911. /

Sztehlo Ottó másodépítész az elkerülhetetlen szükséglet és csakis a fentartás céljából teljesítendő munkák költségvetését / 2988 kor. 27 f.rel előirányozva a bizottság a templomban lévő falképek jelentőségére és az idegen ajku lakosság közt élő magyar egyházközség szegénységére való tekintettel ezen költség engedélyezését a jövő évi javadalom terhére és a Gróh által végzett kifejtési munkáért 400 korona, és 9 másolatért 800 korona, összesen 1200 korona engedélyezését hozza javaslatba.

MOB 1912/86

Vallásügyi ministerium Gróh István tanár részére a marosszentannai ref. templom szentélyében fenmaradt középkori falképek kifejtéséért és lemásolásáért 1200 kor. tiszteletdíjat engedélyez és utal ki.

Előleg visszafizetés 400 kor. bevétel

Gróh István 400 Kor. előlege a Hermes nyugtája szerint visszatérített!
1912. II. 21.

Feljegyezve 1912. évi februári napló 263 c. alatt.

I.

A kiutalt 1200 korona felvevendő és Gróh István tanárnak kifizetendő.

Bp. 912 II.

II.

Tek. Gróh István

A vallás- és közoktatásügyi ministerium tekintetes Uraságod részére a marosszentannai ref. templomban levő középkori falképek kifejtéséért 400, azok másolatának elkészítéséért 800, összesen 1200 koronát tiszteletdíjként engedélyezvén, van szerencsém tekintetes Uraságodat értesíteni, hogy a {...} tekintetes Uraságod bélyeges nyomtatványa ellenében hivatalos helységünkben ki fog fizetni.

Kampf.

Forster

A vallás és közoktatásügyi miniszternek Budapest, 1922. évi
140. 71-1511. sz. irat és a közoktatásügyi miniszternek
megválaszolatlanul.

A marosszentannai ref. templom szentélyében fenmaradt középkori falképek kifejtéséért és lemásolásáért Gróh István iparművészeti iskolai tanárnak Egyezerkettőszáz, :1200:-/ korona tiszteletdíjat engedélyezvén, utasítom az állampénztárt, hogy ez összeget a Műemlékek Orsz. Bizottsága elnökének hivatalos nyugtájára elszámolás kötelezettsége mellett fizesse ki s tárcám fent megfellelt alnaplójában kiadásra számolja el.

KIFIZETETETT
KACV. KR. ALLAPÉNT
Budapest, 1922. évi

12. kas.
14. kas.
15. kas.
16. kas.
17. kas.
18. kas.
19. kas.
20. kas.
21. kas.
22. kas.
23. kas.
24. kas.
25. kas.
26. kas.
27. kas.
28. kas.
29. kas.
30. kas.
31. kas.
32. kas.
33. kas.
34. kas.
35. kas.
36. kas.
37. kas.
38. kas.
39. kas.
40. kas.
41. kas.
42. kas.
43. kas.
44. kas.
45. kas.
46. kas.
47. kas.
48. kas.
49. kas.
50. kas.
51. kas.
52. kas.
53. kas.
54. kas.
55. kas.
56. kas.
57. kas.
58. kas.
59. kas.
60. kas.
61. kas.
62. kas.
63. kas.
64. kas.
65. kas.
66. kas.
67. kas.
68. kas.
69. kas.
70. kas.
71. kas.
72. kas.
73. kas.
74. kas.
75. kas.
76. kas.
77. kas.
78. kas.
79. kas.
80. kas.
81. kas.
82. kas.
83. kas.
84. kas.
85. kas.
86. kas.
87. kas.
88. kas.
89. kas.
90. kas.
91. kas.
92. kas.
93. kas.
94. kas.
95. kas.
96. kas.
97. kas.
98. kas.
99. kas.
100. kas.

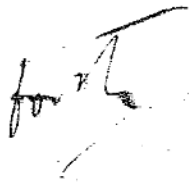

MOB 1912/715

Farkas Jenő ref. lelkész a marosszentannai ref. templom helyreállítására vonatkozó pótköltségvetést bemutatja és a többlet munkák czimén {...} engedélyezését kéri.

Hiányzik a tényállás {...}: a fedél és mennyezetre kívánattatott {...} 905 K. 48 f. Vállalkozó elvállalta 800 koronáért. Ezt Sztehlo úrnak redukálni és láttamoznia kellett volna. Szükséges lett volna előre {...} hogy mint keletkezik összesen felül a 4000 koronára való emelkedése a költségnek

NB. Sztehlo úr ismét nem vizsgálta meg alaposan, különben tudnia kellett volna, hogy a fedélszék rossz

Forster

I.

Tekintetes Farkas Jenő

ref. lelkész úrnak

Udvarfalva

n. p. Marosvásárhely

A marosszentannai ref. templom helyreállítása ügyében folyó hó 10.-én 105. szám alatt kelt előterjesztésre hivatkozálag értesítjük tekintetes Uraságodat, hogy a helyreállítási költség fejében engedélyezett 2988 korona 27 fillér államsegély a vállalkozó igazolt {...} kereseti kimutatásának és az egyház hivatalos nyugtájának bemutatása ellenében {...}.

Ámbár Péterfy főmérnök úr pót-költségvetéséből, melyet ./.. alatt visszaküldünk, meggyőződünk arról, hogy a fedélszék egyes gerendái és a mennyezet deszkái megajándék, őszinte sajnálattal kell kijelentenünk, hogy e munkák költségét el nem vállalhatjuk. Különben is az egyháznak kötelessége temploma használható jó karban tartásáról gondoskodni, és midőn a helyreállítás költségének aránytalanul nagyobb része költségünk javadalmából engedélyeztetett, {...} költségét – habár alázattal is – az

egyház fedezi. A templomban lévő falfestmények helyreállítása, mi nem sürgős, csakis a bizottságunk által kiküldendő szakember által eszközölhető – ennek bekövetkeztéig a képek érintetlenül hagyandók – és úgy, a falképek helyreállítására előirányzott 300 korona levonásával a költség csak 817 korona 81 fillérrel haladja meg az engedélyezett segélyt.

Bp. 912 IX/19

II.

Hermetnek

Van szerencsém a tekintetes igazgatóságot felkérni, hogy Farkas Jenő ref. lelkésznek (Udvarfalva, n. p. Marosvásárhely) a „Műemlékek” számla terhére, a marosszentannai templomra 2988 (kettőezerkilencszáznyolcvannyolcz) korona 27 fillért megküldeni szíveskedjék.

Kiváló tisztelettel

Udvarfalva,- Marosszentanna,- Várhegy ref. egyházközségek lelkeszi hivatalától.

105. sz. 1912.

A

Műemlékek Orsz. Bizottsága

Nagyméltóságu Elnökségének

Budapest

Nagyméltóságu Elnökség!

Hivatkozással f. évi aug hó 11-én kelt, 604/1912 sz. nagybecsű leiratára van szerencsénk mély tisztelettel bejelenteni, hogy a Nagyméltóságu Elnökség szives utasítása értelmében, a marosszentannai reform. templom restaurálásának pótköltségvetését Péterffy Dénes marosvásárhelyi kir. főmérnök által elkészítettük és a mellékelt jegyzőkönyvi kivonat tanúsága szerint a többletmunkát is vállalatba adtuk.

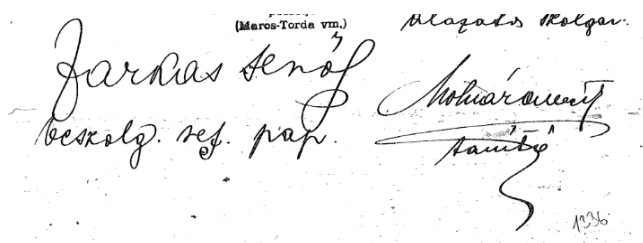
A marosszentannai templom körüli összes munkálatok f. évi szeptember hó 20-áig teljes befejezést nyernek. – A vállalkozóknak pénz kell. Egyházközségünk, mely a mult esztendőben 10000 Kor. költséggel iskolát és tanítói lakást építtetett, mely ezen munkálat által teljesen kimerült, annyira, hogy a templomrestaurálási összeget még csak részben sem tudja előlegezni. – Mély tisztelettel kérjük a Műemlékek Országos Bizottságának Nagyméltóságu Elnökségét: kegyeskedjen a mellékelt jegyzőkönyvi kivonatban kitüntetett 4000 Kor. templomrestaurálási költséget folyó évi szept. hó 20-ig okvetlen folyósítani, nehogy vállalkozók a munka befejeztével pert akasszanak egyházközségünk nyakába.

Mely után vagyunk

Marosszentannán 1912 szept. 10

kiváló tisztelettel

alázatos szolgálai:

Farkas Jenő

beszolg. ref. pap

Molnár

tanító

Kivonat

a marosszentannai ref. l. egyházközség presbitériumának 1912 július hó 23-án tartott gyűlésében vezetett jegyzőkönyvből.

32., Lelkész úr előterjeszti, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága templomunk megfedésére és falainak restaurálására 2988 Kor. 27 fill. segélyt szavazott meg és a fedés illetve a javítás keresztül vitele után ez összeget az egyh.községnek meg fogja küldeni. – Ezután előadja, hogy a Műemlékek Orsz. Biz. II-od építésze, Sztehló Ottó úr által készített költségelőirányzatot több építésznek, kőmives és ácsmesternek bemutatta, de csak 40-50% ráfizetéssel voltak hajlandók elvállalni: (Barabás Domokos építész 50%, Hahn F. 40%, P...közti F. 30%, Veres F. 40%, Csibi F. 20%, Ilyés Ferenc 15%) míg Kormány Gyula építési vállalkozó alig 4% ráfizetéssel hajlandó a fedést és javítást elvállalni, - kivéve a Sztehló féle költségvetésből a „falképek javítása”-ra szánt 200 kor.-t, az összes munkát 2900 Kor. összegért elkészíti, eszerint a Műeml. Orsz. Biz. által kilátásba helyezett összegre még 111 Kor. 73 fill.-t kell ráfizetni, mely összegnek a Műeml. Orsz. Biz.-tól való megadását kérelmezni fogjuk. -

Presbiterium lelkész úr előterjesztését örömmel veszi tudomásul és az építési összeg kiegészítését mély tisztelettel kérni határozza. –

33. Lelkész úr ezekután előadja, hogy a falképek javítására vonatkozólag is érintkezésbe lépett több festőművésszel s végre is Demeter Robert marosvásárhelyi festőművész vállalta 300 kor.-ért, a Sztehló féle előirányzatban csak 200 kor. lévén e célra felvéve ezen összeg kiegészítését is kérni fogjuk.

Presbiterium ilyen értelemben határoz.

Farkas Jenő s.k.

elnök

Kormány Gyula s.k.

építési vállalkozó

Simon János s.k.

egyh. gondnok

Molnár Albert s.k.

tanító jegyző

Demeter Robert s.k.

festőművész

Hitelesítjük:

Marosszentanna 1912 július 24.

Farkas Imre s.k.

Mátyás István s.k.

Kmf.
 Farkas Jenő s. 14.
 elnök
 Molnár Albert s. 14.
 Tanító jegyző
 Simon Tamas s. 14.
 egyh. gondnok.
 Demeter Robert
 építési vállalkozó festőművész
 Hitelesítjük:
 Marosszentanna 1912 július 24.
 Farkas László s. 14.
 Mátyás István s. 14.

A kivonat hitelül:

Marosszentanna 1912 szept. 9.
 Farkas Jenő
 lelkesz. elnök
 Molnár Albert
 Tanító egyh. jegyző
 „Istenért-Hazáért”
 Evang. Egyh. Községi
 Tanács Marosszentanna
 (Marosszentanna vm.)

A kivonat hitelül:

Marosszentanna 1912 szept. 9.

Farkas Jenő

lelkész, elnök

Molnár Albert

tanító egyh. jegyző

Kivonat

a marosszentannai ref. egyh. község presbiteriumának 1912 szept. 8-án tartott gyűlésében vezetett jegyzőkönyvből.

35. Elnök úr előterjeszti, hogy a templom fedésének lebontása alkalmával, kitűnt, hogy a fedél keresztgerendái, – melyek az eredeti terv szerint megmaradtak volna, – teljesen korhadtak, úgy, hogy a nehéz cserép fedelet meg nem bírják, a gerendák helyett tehát teljesen új gerendák kellenek, ugyszintén a mennyezet deszkázat helyett is új kell; minthogy e munkálat a vállalatban nem volt benne felírt, a Műemlékek Orsz. Bizottságának s kérte intézkedését. – A bizottság elnöksége 604 – 1912 sz. leíratában e munkálatokra vonatkozólag Péterffy Dénes kir. főmérnök által egy terv készítésére utasított és a munkálatok folytatását sürgette. – A bizottság a felhívása folytán a tervet elkészíttette 905 kor. 58 fill. végösszeggel, e pótmunkálatok teljesítését Kormány Gyula építési vállalkozó a Péterffy féle tervezet szerint 800 kor. azaz Nyolcszáz koronaért vállalta elkészíteni. – Elnöklő lelkész úr e bejelentése után indítványozta, hogy a presbiterium alázatos tisztelettel kérje a Műemlékek Orsz. Bizottságát, hogy ugy ezen többlet munkálatokért járó összeget, mint az eredeti vállalati összegeket: fedélszerkezet készítés és falak javítása = 2900 Kor. falképek javítása = 300 Kor. összesen 4000 Kor. azaz Négyezer koronát kiutalni kegyeskedjék. –

Presbiterium lelkész úr előterjesztését jóváhagyólag tudomásul veszi s indítványa értelmében a Műemlékek Orsz. Bizottságának elnökségét tisztelettel kéri, hogy a 4000 kor. építési összeget, – tekintettel arra, hogy a munkálat már befejezéshez közel áll, – most már sürgősen kiutalni sziveskedjék. –

Farkas Jenő s.k.

elnök

Molnár Albert s.k.

tanító, jegyző

Simon János s.k.

gondnok

Kormány Gyula s.k.

építési vállalkozó

Hitelesítjük:

Marosszentanna 1912 szept. 9.

Farkas Imre s.k.

Mátyás Sándor s.k.

Kmf.

Farkas Jenő s. k.
lelkész, elnök

Molnár Albert s. k.
Tanító, jegyző

Lőrincz Sándor s. k.
gyűjtő

Kormany Gyula s. k.
építési vállalkozó.

Hitehittjünk:
Marosszentanna 1912 szept. 9.

Farkas László s. k.
Mátyás Sándor s. k.

A kivonat hitelül:

Marosszentanna 1912 szept. 9.

Farkas Jenő
lelkész, elnök

Molnár Albert
tanító egyh. jegyző

„Istenért-Hozáért”
Erdélyi egyh. körzet
Maros-Törzs, megye
MAROSSZENTANNA
Maros-Törzs
pecsétje
(Maros-Törzs vm.)

MŰVELŐKÉK ORSZ. SZÖVETSÉGE
715/117

A kivonat hitelül:

Marosszentanna 1912 szept. 9.

Farkas Jenő

lelkész, elnök

Molnár Albert

tanító egyh. jegyző

MOB 1912/734

Farkas Jenő ref. lelkész a marosszentannai ref. templom helyreállítási munkálatainak befejeztét bejelenti, annak átvétele iránti intézkedést s a költségek utalványozását kéri.

A benti ügyben a 715/912 sz. a. már történt intézkedés, az ügydarab ad acta

912. IX/24

MOB 1912/819

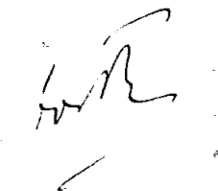
Farkas Jenő ref. lelkész a marosszentannai ref. templom falképeinek javítása után 300 K. valamint a templom helyreállításnál előállott többlet munka költségei engedélyezését kéri.

Elintéztetett 855/912 szám alatt

1912 nov. 22. r. üléséből

A handwritten signature or mark, possibly a stylized 'E' or 'F', located below the text.

Vall. közokt. miniszter. a marosszentannai ev. ref. templom helyreállítása alkalmával felmerült több költség megtérítése iránt hozzá terjesztett beadványt javaslattétel végett megküldi.

Nmélt. vall. és közokt. Min.!

A marosszentannai ref. templom helyreállítása ügyében folyó évi október 16.-án 140264. szám alatt kelt leiratra hivatkozólag van szerencsénk a közölt iratokat /. alatt visszaterjesztve a következőket előadni.

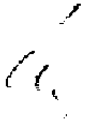
A templom helyreállítására a Sztchlo másodépítész által bemutatott költségvetés alapján hozott javaslatban 2988 korona 27 fillér engedélyezéséről, és az összeget, miután az a 140478/1912 sz. rendelettel kiutaltatott, az egyház rendelkezésére bocsájtottuk. A Péterffy Dénes főmérnök által készített pótköltségvetés szerint azonban az eredeti költségvetésen fölül még 905 korona, 68 fillér költséget igénylő munkák elkerülhetetlenül szükségesek voltak, mert a fedélszerkezet lebontása alkalmából kiderült, hogy az össze kötőgerendák, valamint a kötőgerenda annyira korhadtak, hogy azok újakkal pótlandók és a mennyezet deszkái is túlnyomó részben használhatatlanok voltak.

Az egyház által bemutatott és általunk a már kiutalt segély csatolt kereseti kimutatás szerint az építkezési munkák összes költsége 3700 koronára emelkedett, amihez még a szentélyben lévő régi falképek ornamentális kereteinek kiegészítéséért fizetett 300 korona járul.

Az engedélyezett segélylyel szemben tehát 1011 korona 73 fillér hiány merült fel, miért is, tekintve a Magyar Ministerium leiratában méltányolt okokat és a {...} már az ügy előző tárgyalása alkalmából a templom feltárására szükséges teljes költséggel óhajtotta a szegény egyházat segíteni, annál inkább tisztelettel javasoljuk 1000 koronát engedélyezni méltóztassék a felmerült hiány fedezésére a pozsonyi Szent Ferenc – rendi

templom Szent János kápolnájának helyreállításánál mutatkozott maradvány, melyre nézve egyidejűleg 898. szám alatt mutatjuk be jelentésünket.

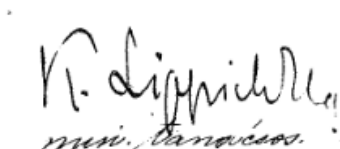
Bp. 912 XI 22 r. ülésből

A marosszentannai ev. ref. egyházközség beadványát, melyben templomának helyreállítása alkalmából végzett többlet munka megtérítését kéri, sürgős hivatalos tárgyalás végett azzal küldöm meg a t. Bizottságnak, hogy javaslatát az idegen ajkú lakosság lakta vidéken különösképen jelentős hivatást teljesítő magyar egyházközségnek a t. Bizottság múlt évi szeptember hó 30-án tartott üléséből 695. sz. a. kelt felterjesztésében is közölt szegénységére és arra való tekintettel tegye meg, hogy a szóban forgó többlet munkák a t. Bizottság utasítására abban a jogosult feltevésben foganasítottak, hogy a költségek megtérítése iránt gondoskodás történik.

Budapest, 1912. október 16.

A miniszter rendeletéből:

K. Lippich Elek
min. tanácsos.

A

Műemlékek Orsz. Bizottságának

Budapest

Műszaki leírás és vélemény

A Marosszentanna község fenn álló ref. templom, melynek oldal falain levő freskók a f. év nyarán kifejtettek, olyan állapotban van hogy a javítási munkák további halogatása és elhanyagolása esetén, az épület tartóssága és a freskók fenn maradása is veszélyeztetve volna.

Legfontosabb hiány a fedél romossága; a zsindely fedél ugyanis már annyira elhasználódott, hogy az eső becsorog, és a fedél egyes gerendái is korhadnak.

Ezen kívül a bejárat felőli fal, valamint a diadalív is meg vannak repedve. A templom belső és külső vakolata és meszelése is már oly hiányos és kopott, hogy a fal megvédése érdekében szükséges a vakolat javítás és újbóli meszelés.

A szükséges javítási munkákról a csatolt költségvetés készítettett, melybe az összes szükséges javítási munkák felvételtek.

Szükséges tehát elsősorban a fedél teljes újból készítése, mely a régi zsindely fedés helyett alkalmasabb cserép fedést a jelenlegi fedél szerkezet nem bírna meg, s ezen körül a kötő gerendák is 1.50 m. távolságban vannak egymástól, ami meg nem engedhető.

Hasonló képpen el nem halasztható, a falak összekötése, valamint a vakolat javítás és meszelés.

Nem mulasztható el az általános javítás alkalmával az ajtók és ablakok kijavítása és festése sem, mert már csak is elkopott állapotban vannak, ezért ez a munka is felvételtek a költségvetésbe.

Mindezen munkák költsége a csatolt költségvetés szerint 4357 Kor 65 fillért teszen ki, mely összeg fedezésére azonban az egyház, szegénysége miatt nem képes, úgy a templom és freskók, mint műemlékek megvédése, - {...} - az országos műemlékek bizottságának hatáskörébe tartozna, s a költségekről e bizottságnak kellene gondoskodnia.

Marosvásárhely 1911. IX. 17.

Péterffy Dénes

2305/911
köz

Elöljárósági bizonyítvány

Alulírott község előljárósága hivatalosan bizonyítja, hogy a marosszentannai egyházközségnek oly kevés vagyona van, hogy az abból befolyó jövedelemből évi rendes kiadásait is alig képes fedezni, s e csekély vagyonát is 1440 kor. adósság terheli. Igazolja egyszersmind fenti előljáróság, hogy nevezett egyházközség a folyó 1911 évben 10.000 Kor. költséggel iskolát és tanítói lakást épített s ez építés annyira kimerítette pénztárát, hogy a templom javításra váró rozoga fedelét helyrehozatni képtelen. Tekintettel arra, hogy a marosszentannai ref. templom igen becses műemlék és fedele további romlásával együtt pusztulnának az 5-600 éves freskóképek is, a templom fedelének rendbehozatalára kért segély megadását alulírt előljáróság a maga részéről is a legmelegebben ajánlja. –

A község előljáróságától.

Marosszentanna 1911 szept. 30.

Marosszentanna 1911 szept. 30.
Közjegyző
K. bíró 179

közjegyző

K. bíró

Jegyzőkönyv

a Műemlékek Országos Bizottsága 1912. évi november hó 22-én tartott
rendes üléséről.

(...)

8. A marosszentannai ref. templom helyreállítása.

A templom fentartása céljából elkerülhetetlenül szükséges munkák költsége fejében a bizottság múlt évi szeptember 30-án tartott üléséből javaslatba hozta, hogy a szegény egyházközség részére a Sztéhlo Ottó másodépítész által előírányzott 2988 kor. 27 fill. állami segélyképen engedélyeztessék / 695/1911. sz. / A segély kiutaltatott / 460/1912. sz. / és a munkák elvégzése után az egyház rendelkezésére bocsájtatott 715/1912. sz. /. A lelkész azonban bemutatta Péterfy Dénes kir. főmérnök 905 kor. 58 fill. pótköltségvetését az eredeti előírányzaton fölül szükséges munkákról, melyek elkerülhetetlenül szükségesek voltak, mert a fedélszerkezet lebontása alkalmából kiderült, hogy az összes kötőgerendák, valamint a hosszú gerenda annyira korhadtak, hogy azok ujjakkal pótlándók és a mennyezet deszkái is túlnyomó részben használhatatlanok. Az egyház által bemutatott kereseti kimutatás szerint a munkák összes költsége 3700 koronára emelkedett, amihez még a szentélyben lévő régi falképek szintén festett kereteinek kiegészítéséért fizetett 300 korona járul / 771/819/1912. sz. /. A kiutalt segéllyel szemben tehát 1011. kor. 73 fill. hiány merült fel, melynek engedélyezése iránt benyújtott kérvényt a vall. és közokt. minisztérium folyó évi okt. 16-n 140284. szám alatt küldte meg a bizottságnak / 855/1912. sz. /. – Tekintve az egyház szegénységét és azt a körülményt, hogy az eredeti költségelöírányzatból a bemutatott pótköltségvetésben részletezett munkák kimaradtak, a bizottság az előterjesztett kérést és 1000 korona kiutalását teljesítendőnek tartja, javaslatba hozza annál inkább, mert a pozsonyi Szent János – kápolna helyreállításánál az előírányzott költségekből jelentékeny összeg maradt fenn.

(...)

Időrendben:

1894. dec. 11. (MOB 1895/58)	-	Nemes Ödön levele Szalay Imréhez egy, a milleniumi kiállításra tervezett falkép-másolatokból álló gyűjtemény bemutatásához szükséges anyagi támogatás ügyében. (Szalay Imre válaszelevelében a feltárandó falképek listáját kéri.)
1895. ápr. 8. (MOB 1895/58)	-	Nemes Ödön megismétli kérését Szalay Imre felé, mellékelve a marosszentannai templom Utolsó ítélet – freskójáról készült másolatát.
ápr. 10. (MOB 1895/58)	-	A MOB-nak a másolattal együtt átküldik a leveleket, hogy a segélyezés iránt saját hatáskörben intézkedjen, az eredményről tájékoztassa az igazgatóságot.
ápr. 23. (MOB 1895/58)	-	A MOB az ügy tárgyalása után arra jut, hogy nem elégedett sem a másolat minőségével, sem a rajztanár feltételeivel, így visszautasítja Nemes Ödön ajánlatát.
1896. okt. – nov. (VU okt. 29., nov. 5.)	-	Id. Nemes Ödön a Székely Hírlap-ban beszámol a falképekről.
1909. dec. 29. (MOB 1910/8)	-	Farkas Jenő lelkész levele Berczik Árpádhoz, az Országos Magyar Szövetség elnökéhez, melyben kéri, továbbítsa levelét a MOB-hoz: a várhegyi templomot a Bizottság vizsgálta meg, és ha érdemesnek tarja, saját költségén hozassa helyre.
jan 1. (MOB 1910/8)	-	Berczik Árpád megküldi a MOB-nak Farkas Jenő kérvényét.
jan. 17. (MOB 1910/8)	-	Sztehlo Ottó előjegyzí magának az utazást.
(MOB 1910/75)		Farkas Jenő levelében arra kéri Forster Gyulát, hogy „Sztehlo építész úrral, - várhegyi kiszállása alkalmával, méltóztasson megvizsgáltatni a marosszentannai ref. templomot is”.
jan. 28. (MOB 1910/75)	-	A MOB felkéri Stehlo Ottót a marosszentannai templom megvizsgálására is a várhegyi kiszállás alkalmával.
jan. 29. (MOB 1910/75)	-	Sztehlo Ottó láttamozza a felkérést.

ápr. 28.	-	Sztehlo Ottó a helyszínen megvizsgálja a templomot.
1910. máj. 17. (MOB 1910/395)	-	A helyszínre kiküldött Stehlo Ottó jelentése a templom állapotáról (mellékelve 5 db fényképet és 2 db felvételi rajzot), illetve az egyházközség által remélt felújítási munkákról.
aug. 2. (MOB 1910/395)	-	A MOB levele Farkas Jenőnek: a felújítás esetleges anyagi hozzájárulásához ki kell fejteni a képeket. Erre a feladatra Gróh Istvánt, az Országos Iparművészeti Iskola tanárát kéri fel. A MOB levele Berczik Árpádhoz, melyben kifejtik, hogy a templom a nagymértékű átalakítások miatt nem jogosult a műemléki támogatásra. Az egyházközséget tanácsokkal ellátták; illetve tornyának megtartására szólították fel: az így megspórolt pénzt költsék a tatarozásra.
1911. aug. (MOB 1911/614)	-	Gróh István jelenti, hogy kibontotta a falképeket, költségei fedezésére 400 Koronát kér.
aug. 18. (MOB 1911/614)	-	A MOB beszámol a minisztériumnak a kibontott falképek értékességéről, és engedélyt kér azok Gróh Istvánnal történő lemásoltatására.
szept. 7. (MOB 1911/659)	-	Megérkezik a VKM engedélye; a falképek lemásolásával ekkorra Gróh már kész van.
szept. 17. (MOB 1912/855)	-	Péterffy Dénes marosvásárhelyi kir. főmérnök műszaki véleményt nyújt be a templom helyreállításához szükséges munkákról.
szept. 29. (MOB 1911/713)	-	Gróh István 9 lapon beterjeszti a másolatokat.
szept. 30. (MOB 1911/713)	-	A MOB méltatja Gróh István másolatait, munkájáért 1200 Korona kiutalását kéri.
okt. 14. (MOB 1911/695)	-	A Gróh István által készített másolatok alapján a MOB értesíti a VKM-et, hogy a falképek megóvása érdekében helyreállításra van szükség, ezt a jövő évi javadalom terhére engedélyezni méltóztatnék. A Péterffy Dénes által készített

		helyreállítási költségvetést Sztehlo Ottóval áldolgoztatták. A MOB értesíti Farkas Jenőt, hogy a VKM-nél kérvényezték a szükséges összeget, de az ebben az évben már nem lesz meg, ezért kéri, tegyen meg minden tőle telhetőt, hogy „legalább a szentély tetőfedése ideiglenesen kijavíttassák, nehogy a beszívárgó nedvesség kárt okozzon jelesen a falképeket is megrongálja”.
szept. 30. (MOB 1912/855)	-	Elöljárósági bizonyítvány tanúsítja az egyházközség anyagi képtelenségét az önerőből történő helyreállításra.
szept. 30. (MOB 1911/774)	-	Jegyzőkönyv a MOB szept. 30-ai üléséről, melyben az 1910. febr. 9-e ta történt eseményeket foglalja össze.
1912. febr. (MOB 1912/86)	-	A VKM Gróh István részére engedélyezi és kiutalja az 1200 Korona tiszteletdíjat, melyről az érintettet is tájékoztatja.
júl. 2. (MOB 1912/460) /kiselejtezve/	-	A VKM a templom helyreállítására 2988 Korona 27 fillért kiutal. <i>/Iktató és tárgymutató 1912./</i>
aug. 5. (MOB 1913/584) /kiselejtezve/	-	Farkas Jenő a „templom helyreállításakor előállott több költség engedélyezését kéri”. <i>/Iktató és tárgymutató 1912./</i>
aug. 6. (MOB 1912/604) /kiselejtezve/	-	Farkas Jenő a „templom helyreállításakor felmerült több költség engedélyezését kéri”. <i>/Iktató és tárgymutató 1912./</i>
szept. 8. (MOB 1912/715)	-	A marosszentannai egyházközség ismét ülésezik, ahol eldöntik, hogy az újabb többletköltségek (a fedél lebontásakor kiderül, hogy gerendái korhadtsága miatt annak teljes cseréje szükséges) kifizetését is kérelmezni fogják a MOB-tól.
szept. 10. (MOB 1912/715)	-	Az egyházközség a két ülés jegyzőkönyvének kivonatát megküldi a MOB-hoz. Bemutatja a Péterffy Dénes által elkészített pótköltségvetést, és kéri a költséges lekésőbb szeptember 20-ai kifizetését – a munkálatok ugyanis ekkorra várhatóan befejezőknek.
szept. 19. MOB 1912/715	-	A MOB tájékoztatja Farkas Jenőt, hogy az ígért összeget (2988 korona 27 fillér) csak a számlák ellenében tudja folyósítani. A rossz fedélszék és mennyezet javításának

		költségeit a MOB nem vállalja, ez az egyházközség feladata. A falképek restaurálása csak a MOB szakembere által lehetséges, de ez az ügy jelenleg nem sürgős.
szept. 30. (MOB 1912/771) /kiselejtezve/	-	Farkas Jenő a „templom helyreállítási költségeire folyósított összegről elszámol s becsatolja a vállalkozó kereseti kimutatását. / <i>Iktató és tárgymutató 1912.</i> /
okt. 16. (MOB 1912/855)	-	K. Lippich Elek miniszteri tanácsos az egyházközség beadványát „sürgős hivatalos tárgyalás végett” megküldi a MOB-hoz.
nov. 22. (MOB 1912/855; MOB 1912/974)	-	A MOB ülésén tárgyalja az ügyet, és javasolja a VKM-nek 1000 Korona engedélyezését „a felmerült hiány fedezésére”.
1913. júl. 27. (MOB 1913/538) /kiselejtezve/	-	A VKM a „templom helyreállításánál felmerült pótmunkákra 1000 k-t kiutalványoz”. / <i>Műemlékek-Országos-Bizottsága Iktatókönyv és tárgymutatója 1913/</i>

Képjegyzék:

1. Pethely Gyula rajzai a Vasárnapi Ujság 1911-es számából (34. évf. LVIII. sz.)
2. A templom nyugati homlokzata – Sz. f.
3. A templom alaprajza – In: Entz Géza: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum - Egyesület, 1994, 125.
4. A délkeleti pillér – Sz. f.
5. Debreczeni László rajza: a templom délnyugat felől (a régi toronnyal) – K. L.
6. Debreczeni László rajza: a templom délkelet felől (a torony nélkül) – K. L.
7. A harang egyik plakettje: A megfeszített Krisztus indadíszek között – F. K. F. (ltsz. 20912)
8. A templom belülről – Sz. f.
9. Fotográfia: a szentély az orgonakarzattal – K. L.
10. A szentély festményei, balra az orgonakarzat – K. L.
11. A szószékkorona – Sz. f.
12. A nyugati karzat – Sz. f.
13. A diadalívet egykor megtámasztó, 1773-as dátummal ellátott fa tartószerkezet – Sz. f.
14. Fotográfia: a diadalív a megtámasztó fa szerkezettel egykor – F. K. F. (repr. neg. sz. 163195, Műemléki Fényképtár 69.227)
15. A padlástérben talált, másodlagosan felhasznált festett mennyezetdeszkák – K. L.
16. A festett mennyezetdeszkák díszítése – K. L.
17. A festett mennyezetdeszkák díszítése – K. L.
18. A festett mennyezetdeszkák díszítése – K. L.
19. Kiss Lóránd elméleti rekonstrukciója a mennyezetdeszkákról – M. r. t., információs tábla
20. A szentély nyugatról – Sz. f.
21. A szentély déli falának falképei – Sz. f.
22. A szentély déli falának geometrikus mintázatú kőberakás-imitációja – Sz. f.
23. A szentély déli falán található papi szék fülkéje – Sz.f.
24. Részlet a szentély papi székének fülkéjéről – Sz. f.
25. Ismeretlen apostol a szentély déli falán – Sz. f.
26. Pál apostol a szentély déli falán – Sz. f.

27. A szentély keleti falának falképei – Sz. f.
28. A Nagy szent család – kép a szentély keleti falán – Sz. f.
29. Részlet a Nagy szent család – képből: Mettercia – Sz. f.
30. A MOB felirata az 1911-es restauráláskor a Nagy szent család – képen – Sz.f.
31. Részlet a Nagy szent család – képből: Mária Kleophas és gyermekei – Sz. f.
32. Részlet a Nagy szent család – képből: Mária Salomas és gyermekei – Sz. f.
33. Részlet a Nagy szent család – képből: Mária Salomas gyermekei, a későbbi evangélista Szent János és id. Jakab apostol – Sz. f.
34. Részlet a Nagy szent család – képből: hegedűn játszó angyal – Sz. f.
35. Részlet a Nagy szent család – képből: lanton játszó angyal – Sz. f.
36. Falkép-töredékek a szentély északkeleti faláról – Sz. f.
37. Szent Péter apostol – Sz. f.
38. A szentély északi fala – Sz. f.
39. Gótikus szentségtartó fülke a szentély északi falán – Sz. f.
40. Falkép-töredék a szentély északi falán – Sz. f.
41. Falkép-töredék a szentély déli falán – Sz. f.
42. A szentély boltozata – Sz. f.
43. Falkép-töredék a szentély boltozatának nyugati szakaszán – Sz. f.
44. A szentély boltozatának északnyugati szakasza – Sz. f.
45. Falkép-töredék a szentély boltozatának északnyugati szakaszán – Sz. f.
46. Falkép-töredék a szentély boltozatának délnyugati szakaszán – Sz. f.
47. A szentély boltozatának északkeleti szakasza – Sz. f.
48. A diadalív déli pillérének szentély felőli, keleti része: Toulouse-i Szent Lajos falképe és az 1912-es MOB felirat– Sz. f.
49. A diadalív szentély felőli, keleti oldala: az okos szüzek – Sz. f.
50. A diadalív szentély felőli, keleti oldala: a balga szüzek – Sz. f.
51. Összkép a diadalív szentély felőli, keleti oldaláról – K. L.
52. Balga szűz (Sz1) a diadalív szentély felőli, keleti oldaláról – Sz. f.
53. Balga szűz (Sz2) a diadalív szentély felőli, keleti oldaláról – Sz. f.
54. Balga szűz (Sz3) a diadalív szentély felőli, keleti oldaláról – Sz. f.
55. A diadalív belső oldala: próféták – Sz. f.
56. A diadalív belső oldala: próféták – Sz. f.
57. A diadalív templomhajó felőli, nyugati oldala – Sz. f.
58. Próféta (P8) a diadalívról – Sz. f.

59. A diadalív nyugati oldalának északi szakasza: növényi és fogazatos díszítés – Sz. f.
60. A diadalív nyugati oldalának déli szakasza: növényi és fogazatos díszítés – Sz. f.
61. Falkép-töredékek a diadalív nyugati oldaláról – Sz. f.
62. Falkép-töredék a diadalív nyugati oldaláról – Sz. f.
63. A templomhajó északi fala – Sz. f.
64. Falkép-töredékek a templomhajó északi faláról – Sz. f.
65. Falkép-töredék a templomhajó északi falának keleti szakaszán – Sz. f.
66. Az északi falkép-töredék részlete – Sz. f.
67. Falkép-töredék az északi fal keleti szakaszáról és falkép-töredék a diadalív nyugati faláról – Sz. f.
68. A templomhajó déli falának keleti szakasza – Sz. f.
69. A déli fal kapu fölötti szakasza – Sz. f.
70. Falkép-töredékek a déli fal kapu fölötti szakaszán – K. L.
71. Részlet a déli kapu fölötti falképekből – Sz. f.
72. Részlet a déli kapu fölötti falképekből – Sz. f.
73. Falkép töredék a déli falon: felszentelési kereszt – Sz. f.
74. Bekarcolás nyomok a déli kapu béléten – Sz. f.
75. Falkép-töredék a déli fal nyugati alsó szakaszán: geometrikus kőberakás-imitáció – Sz. f.
76. Falkép-töredék a déli fal nyugati felső szakaszán – Sz. f.
77. A nyugati fal északi alsó szakaszán lévő Utolsó ítélet része: A leviatán elnyeli az elkárhozottakat – Sz. f.
78. Részlet a leviatános képből – Sz. f.
79. A nyugati fal északi felső szakaszán lévő Utolsó ítélet része: ülő és imádkozó apostolok – Sz. f.
80. Részlet az apostolokról – Sz. f.
81. Az északi fal nyugati felső szakasza: két alak lábának töredéke – Sz. f.
82. Töredékek a nyugati fal déli felső szakaszán – Sz. f.
83. Töredék a nyugati fal déli felső szakaszán – Sz. f.
84. Töredék a nyugati fal déli felső szakaszán – Sz. f.
85. Freskó a templom déli homlokzatán – Sz. f.
86. Részlet a déli homlokzatról – Sz. f.
87. Részlet a szentély papi székének fülkájéről – Sz. f.

88. Mária a Nagy szent család – képről – Sz. f.
89. Jézus a Nagy szent család – képről – Sz. f.
90. Szent Pál – Sz. f.
91. Részlet a Toulouse-i Szent Lajos – képről – Sz. f.
92. A templom a nyugati karzatról – Sz. f.
93. a-e Sztéhlo Ottó jegyzetfüzete 1911-ből – F. K. T. I. (lelt. sz. K 105)
94. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: alaprajz, keresztmetszet – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3327)
95. Sztéhlo Ottó 1910-es felmérési terve: alaprajz, keresztmetszet; harang rajzvázlat – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3328)
96. Sztéhlo Ottó 1910-es felmérési terve: hosszmetset – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3329)
97. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: hosszmetset – F. K. T. (lelt. sz. OMF 3330)
98. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: a torony nyugatról – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3332)
99. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: a nyugati homlokzat – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3331)
100. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: torony északi homlokzata/keresztmetsete – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3333)
101. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: a torony nyugati homlokzata – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3334)
102. Sztéhlo Ottó 1910-es helyreállítási terve: a nyugati homlokzat – F. K. T. (lelt. sz. OMF K 3335)
103. Fotográfia a templomról: a régi torony – F. K. F. (lelt. sz. 28.570, neg. sz. 85.457 (MOB 1161; Sztéhlo 1910/395; repr. neg. sz. 163193)
104. Fotográfia: a templom délkeleti részlete – F. K. F. (lelt. sz. 30.708; neg. sz. 85.458; MOB 1162; Sztéhlo 1910/395)
105. a-c Gróh István tusrajza: a templom alaprajza – F. K. T. (lelt. sz. 164/1912; MOB 256; OMF 342)
106. Gróh István akvarell-másolata: Nagy szent család – F. K. T. (lelt. sz. 170/1912; MOB 257; OMF 343)
107. Gróh István akvarell-másolata: Utolsó ítélet: Lélekmérő Szent Mihály, agyal és a kárhozott lelkek – F. K. T. (lelt. sz. 171/1912; MOB 258; OMF 344)

108. Gróh István akvarell-másolata: Utolsó ítélet: mandorlás Krisztus, szűrcsuhás alak két angyallal, hat apostol – F. K. T. (lelt. sz. 172/1901; MOB 259; OMF 345)
109. Gróh István akvarell-másolata: Balga szűz – F. K. T. (lelt. sz. 173/1912; MOB 260; OMF 346)
110. Gróh István akvarell-másolata: Próféta (a karton egyik fele) – F. K. T. (lelt.sz. 174/1912; MOB 261; OMF 347)
111. Gróh István akvarell-másolata: Próféta (a karton másik fele) – F. K. T. (lelt.sz. 174/1912; MOB 261; OMF 347)
112. Gróh István akvarell-másolata: Balga szűz – F. K. T. (lelt.sz. 175/1912; MOB 262; OMF 348)
113. Gróh István akvarell-másolata: Szent Pál; egy ismeretlen apostol – F. K. T. (lelt. sz. 176/1912; MOB 263; OMF 349)
114. Gróh István akvarell másolata: Toulouse-i Szent Lajos; Szent Péter és egy ismeretlen apostol töredéke – F. K. T. (lelt. sz. 177/1912; MOB 264; OMF 350)
115. Falkutatás az 1999-2005 közötti restaurálás előtt: a Nagy szent család-kép – K. L.
116. Falkutatás az 1999-2005 között lezajlott restaurálás során: a szentély keleti fala a Szent Péter – képpel – K. L.
117. A marosszentannai református templom, elhelyezkedési térkép (terv: Mátyás J.; rajz: Hajnal G.) – P. J.
118. Szakértői és konzerválói javaslatok a marosszentannai templomra: a templom elhelyezkedése /A0 műmelléklet/ (1999; S.C. Proiect S. A., Marosvásárhely, Maros megye; igazgató: Simon I.; tervek, felmérés: Kacsó E., rajz: Bakó L.; PR.NR.4643.0 FAZA STUDIO) – M. r. t.
119. Szakértői és konzerválói javaslatok a marosszentannai templomra: földszint; karzat /A.1. műmelléklet/ (1999. 08.; S.C. Proiect S. A., Marosvásárhely, Maros megye; tervek: Keresztes G. rajz: Hegyi P.; felmérés: Bakó L.; PR.NR.4643.0 FAZA STUDIO) – M. r. t.
120. A marosszentannai református templom: alaprajz és hosszmeteszet (Eparhia Reformata Cluj Ser. Tehnic, felmérés, rajz: Botos I.; ellenőr: Boros L.) – M. r. t.
121. Szakértői és konzerválói javaslatok a marosszentannai templomra: hosszmeteszet /A.5. műmelléklet/(1999. 08.; S.C. Proiect S. A., Marosvásárhely,

Maros megye; terv: Keresztes G. rajz: Hegyi P.; felmérés: Bakó L.;
PR.NR.4643.0 FAZA STUDIO) – M. r. t.

122. Szakértői és konzerválói javaslatok a marosszentannai templomra:
keresztmetszetek /A.6. műmelléklet/ (1999. 08.; S.C. Proiect S. A.,
Marosvásárhely, Maros megye; terv: Keresztes G. rajz: Hegyi P.; felmérés:
Bakó L.; PR.NR.4643.0 FAZA STUDIO) – M. r. t.

123. A szentélyboltozat feltárása – K. L.

124. A szentélyboltozat a restaurálás után – K. L.

125. Feltárás: szűz (Sz1) a diadalívről – K. L.

126. A diadalív falképeinek feltárása – K. L.

127. A diadalív falképeinek feltárása – K. L.

128. A diadalív falképeinek feltárása – K. L.

129. A diadalív falképeinek feltárása – K. L.

130. A diadalív falképeinek feltárása – K. L.

131. A diadalív repedése a statikai megerősítés előtt – K. L.

132. A diadalíven feltárt próféta-falképek állapota

133. A diadalíven feltárt egyik próféta-kép (P9) állapota – K. L.

134. A diadalíven feltárt egyik próféta-kép állapota surlófényben (P10) – K. L.

135. A nyugati fal apostolai a feltárás után – K. L.

136. A nyugati fal egyik apostolának (Ap2) állapota – K. L.

137. A templom lábazati zónájának külső állapota – Sz. f.

138. Bekarcolás nyomok a szentély faláról – Sz. f.